

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Geconserveerd koningschap: Regentes Emma en Wilhelmina's erfenis

Diependaal, I.M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Diependaal, I. M. (2013). Geconserveerd koningschap: Regentes Emma en Wilhelmina's erfenis.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Slotbeschouwing: naar een nieuw beeld van koningin Emma

Wy treden thans, geëerde Lezers, en waerde Landgenoten, in een jaer, welk een der aengenaemste vooruitzichten aen de inwoneren van ons gezegend Gemenebest opent. Hebben we, zedert eenige jaren, overvloedige redenen gehad, om ons met dankbaerheid voor den thron des Allerhoogsten neder te werpen, en den Opperzegenaer te loven voor zyne onverdiende goedheid en genade; waer door ons lieve Vaderland bewaerd is gebleven voor de rampen en ellenden, die de verregaenden Oneenigheden onder de grootste Vorsten en Mogendheden van Europa aen zo vele Landen, Staten en Steden toegebracht hebben; genoten wy, in het midden van die droeve Oorlogs-onlusten, de algemene vruchten van Vrede en Vryheid; en mogten we onder het lieflyk genot van alle voordelen, welken de Onzydigheid een vry en handeldryvend volk aanbrengt, ons verheugen in de beschouwingen der Godlyke Voorzienigheid, welke een Prins merkwaardige bewaerde, die de liefde en hoop is van deze Natie, om hem eens op den stoel dier Helden te plaetzen, aan welke Nederland, naest God, hare Vryheid, zo Godsdienstige, als Burgerlyke, verschuldigd is; thands mag het ons gebeuren dit heuglyk tydstip te zien naderen; Prins Willem V, die dierbare spruit van een geslacht, welke weêrga niet dan spaerzaam aan de wereld is gegeven, zal eerlang bekwaem verklaerd worden om de hooge bedieningen van het Erfstadhouderschap, beneven de Staf van het Land- en Zeegebied, den ouderdom van achttien jaren bereikt hebbende, plegtiglyk te aanvaerden. Binnen korten zullen wy hem zien zitting nemen in de Vergaderingen der hooge Overheden van deze Landen, om, naest 's Lands-Vaderen, ene eensgezind met dezelve, steeds werkzaam te zijn ten nutte van zyne Landgenoten, en dit vrygevogten Volk in wysheid, in zachtmoedigheid, en naer het voorschrift onzer Wetten, Voorregten en Vryheden, te bestieren.¹

Uit de reconstructie in voorgaande hoofdstukken, voor een belangrijk deel gebaseerd op archivalia in het door koningin Emma gerevitaliseerde ‘Koninklijk Huisarchief’, komt een totaalbeeld naar voren van een adellijke vrouw die tijdens haar regentschap de confrontatie aanging met iedereen die dreigde te tornen aan Wilhelmina’s erfgoed: het Nederlandse koningschap als resultante van een eeuwenlange dynastieke politiek van de Oranjes. Het Oranjekoningschap stond voor zowel de politieke soevereiniteit als voor een hogere titel dan de Oranjes voor 1815 hadden bezeten. De hogere titel bleef, maar de politieke soevereiniteit werd uitgehold door de Grondwet die in 1848 werd voorzien van een politieke ministeriële verantwoordelijkheid. Bovendien was de koninklijke waardigheid zwaar ondermijnd door het gedrag van haar echtgenoot en zijn zonen. De schande van de familie moest worden gecorrigeerd.² Koningin Emma koos voor het precedent waar dit het koningschap ten goede kwam, stelde pragmatisch de koers bij waar dat noodzakelijk bleek te zijn en gaf koningin Wilhelmina bovenal een sterk religieuze, historisch geïnspireerde en ethisch gekleurde opvoeding. Het koningschap moest weer een roeping worden en niet een baantje waarvoor bedankt kon worden of dat geschikt kon worden naar persoonlijke opportunistische wensen.

In meer historiografische termen van dynastieke politiek: koningin Emma liet zich gebruiken als pion in de huwelijkspolitiek van haar ouders. Eenmaal regentes stond zij pal voor de belangen van de Oranjedynastie: het bewaken van de eer en goede naam van de

¹ *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken, of Vervolg der merkwaardigste geschiedenissen, die voorgevallen zyn in de Vereenigde Provinciën en de Volkplantingen van den Staet* (Leiden 1766) I, iii-iv.

² Dit was een gangbare adellijke handelswijze: eer en onder controle houden van schande waren nauw aan elkaar verbonden. Vgl. Agnies Pauw van Wieldrecht, *Vin-je dat we een hoed op moeten?* (Amsterdam 2003) 300-303; Conrad Gietman, Conrad, *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702)* (Utrecht 2010) 33-47.

familie en het benadrukken van hun historische belang voor Nederland. In de educatie van Wilhelmina en de bezoeken in het land kwam dit samen. Binnen Wilhelmina's educatie stond ook een ander dynastiek politiek *leitmotiv* centraal: het door de Oranjedynastie verworven ambt van het koningschap en de bijhorende rechten moesten ongeschonden worden doorgegeven van de ene naar de volgende generatie. Net als Willem III vocht koningin Emma als regentes daarom een robbertje uit over de interpretatie van de Grondwet waar het de 'Magt des Konings' betrof. Het benadrukken van het historische belang van de dynastie en de band met Nederland kwam tot uiting in representatie via de bezoeken in het land, maar bovenal in het gebouw van het Koninklijk Huisarchief. Voor het Koninklijk Huisarchief, maar ook voor gebruik binnen de paleizen en bijbehorende gebouwen, bracht de regentes goederen bijeen die het historische belang en het prestige van de Oranjedynastie tot uiting brachten. Koningin Emma probeerde met een actief acquisitiebeleid deze goederen uit te breiden.³

Het verhaal kan ook worden samengevat als een 'erfenis' in de betekenis van het Engelse begrip *legacy*: een complex aan waarden, tradities, problemen, materiële zaken dat van een voorouder of voorganger wordt overgedragen op een volgende generatie. Vanuit deze opvatting bekeken was koningin Emma niet alleen de hoedster van een erfenis van de Oranjes in positieve zin, namelijk het Nederlandse koningschap. Zij kreeg ook te maken met diverse *legacies* in negatieve zin. Eeuwenlang waren er veel conflicten geweest tussen de Oranjedynastie en de Nederlandse elite. Het eerste Oranjekoningschap was in de ogen van de kritische elite en publieke opinie uitgemond in een te particuliere en eigenzinnige autocratie. Onder Willem II was een grondwetsherziening onvermijdelijk geworden, maar de regering van Willem III had in het teken gestaan van conflicten rondom de interpretatie van de vernieuwde Grondwet. Bovendien was het respect voor het koningschap zwaar ondermijnd door het gedrag van Willem III en zijn zonen. Het koninklijke huishouden was tot een chaos geworden in de laatste levensjaren van Willem III. Koningin Emma erfde in 1890 een deels leeggelopen huishouden en had daardoor weinig hoffunctionarissen die haar constructief konden ondersteunen. De onervaren koningin Emma werd tijdens haar regentschap met vele conflicten en dilemma's geconfronteerd. Op de vingers gekeken door leden van de zelfverzekerde notabelenelite, die zowel in sociaal als politiek opzicht een sterke positie had verworven in voorbije decennia, moest zij pragmatische keuzes maken: doorgaan op de oude route of in het belang van haar dochter haar koers wijzigen.

Dit is een ander beeld dan in de recente geschiedschrijving is gegroeid: koningin Emma wordt gezien als de eerste die streefde naar een nationaal, constitutioneel en populair koningschap. Koningin Emma wordt daarmee niet zozeer een rol toegekend als hoedster van de dynastieke belangen van het geslacht Oranje-Nassau, maar als een persoon die bewust bezig was met het vernieuwen van het monarchale stelsel. Koningin Emma keek in deze historiografische visie niet zozeer naar de belangen van haar aangetrouwde familie, als wel naar de wensen van haar dochters onderdanen. De regentes zou de tijdgeest goed hebben aangevoeld waar het ging om het natiegevoel en de wensen die leefden met betrekking tot het koningschap. Zij zou daarom een vernieuwend initiatief hebben genomen: doelbewust werden alle provincies bezocht om land en volk te leren kennen en om gekend te worden.⁴

³ Vgl. Duindam, *Vergelijking als maatstaf*, 8-10: binnen het kader van een nieuwe historiografische vorm van onderzoek naar dynastieke politiek worden via de educatie bijbrengen van 'zelfbeeld' van de heerser, rivaliteit tussen geledingen van dienaren rond de troon en het rondreizen van de vorst expliciet genoemd als belangrijke onderzoekspunten. Met oog op het tweede punt is in hoofdstuk 7 daarom relatief veel aandacht besteed aan de reorganisatie die koningin Emma doorvoerde: het koninklijk hof was in haar periode geen centrum van staat. Er zijn wel aanwijzingen voor rivaliteiten aan het hof. Dit is waarschijnlijk een verklaring voor de conflicten rond particulier secretaris De Ranitz en een postume beeldvorming rond zijn persoon.

⁴ Huijzen, *Nederland en het verhaal van Oranje*, 88-93. Huijzen verdedigde de dissertatie als historicus hoewel het primair een sociaalwetenschappelijke interpretatiekader had en leunde op ouder historisch onderzoek zonder dat hij zelf nog onderzoek deed in primaire bronnen.

Dit is een beeld van de laat-negentiende eeuwse monarchie dat dominant is geworden onder invloed van de Britse historiografie rond het uitvinden van tradities.⁵ Maar zo nieuw was het vorstelijk optreden helemaal niet. Volgens de *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken* was het Oranjestadhouderschap zelfs in 1766 al ‘nationaal’ en ‘populair’. In dat jaar werd stadhouder Willem V meerderjarig en nam hij daarom formeel zitting in de Stadhouderstoel van de Staten-Generaal en andere ‘Vergaderingen der hooge Overheden van deze landen’. Het was volgens de *Jaerboeken* een hoogtepunt binnen de ‘Vaderlandsche Historie’. Na zorgvuldig te zijn voorbereid door zijn moeder – ‘de bestiering van de Vrouwelyke Gouvernante’ – zou het land weer met ‘de krachtigste maetregelen’ bestuurd gaan worden ter verbetering van ‘de Commercie’, ter aanmoediging van de ‘nuttige Kunsten en Wetenschappen’ en om ‘den voorspoed der Ingezetenen in vollen bloei te zullen zien.’⁶ De *Nederlandsche Jaerboeken* deden uitgebreid verslag van de bezoeken van prins Willem V aan de provincies van de Republiek. Een krappe vijftig jaar later verwierven de Oranjes het koningschap tezamen met ‘een wijze constitutie’. Als gevolg van de nieuw gevormde eenheidstaat was er maar één vergadering nodig waarin de Oranjevorst de band met zijn onderdanen kwam bevestigen. Opeenvolgende Oranjekoningen deden echter wel hun best om hun land beter te leren te kennen tijdens bezoeken aan de verschillende provincies.

Oranjevorsten vóór Emma en Wilhelmina streefden waarschijnlijk al naar een nationaal, constitutioneel en populair koningschap. Het was dus eerder onderdeel van de erfenis van de Oranjes dan dat het iets nieuws was. Dit doet een belangrijke, meer algemene vraag rijzen: wás koningin Emma wel vernieuwend bezig? Stond zij in een lange dynastieke traditie als opvoeder van een Oranje die het ‘Vaderland’ moest gaan leiden ‘naer het voorschrift onzer Wetten, Voorregten en Vryheden’ zoals nog plechtstatig in 1766 werd geponeerd of is zij met opzet vernieuwend bezig geweest?

Een met opzet vernieuwende gedachte blijkt niet uit de proclamatie waarmee koningin Emma aan haar regentschap begon. Via formele bewoordingen bracht zij tot uitdrukking dat zij slechts de tijdelijke waarnemer van de regering was en de hoedster van de oude band tussen de dynastie Oranje-Nassau en het Nederlandse volk. Koning Willem III aanvaardde op 21 maart 1849 per officiële proclamatie de regering als ‘Wij Willem III, bij de Gratie Gods, Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groot-Hertog van Luxemburg, enz., enz., enz.’ Impliciet bracht hij de gedachte van ‘nationaal, constitutioneel en populair’ op eigen wijze onder woorden. De koning aanvaardde de regering met ‘het oog op God en vol vertrouwen op een Volk, dat zoo innig met Mijn Huis is verbonden’. Hij riep al zijn ‘geliefde Landgenooten en Onderdanen van alle rangen en standen’ op. ‘Willem de Eerste nam het Souverein Gezag op, om het naar eene Constitutie uit te oefenen. Willem de Tweede wijzigde, in overleg met de Vertegenwoordiging, de Grondwet naar de behoeften des tijds. Mijn roeping zal zijn, op denzelfden voet aan die Grondwet volledige werking te geven.’ De koning wilde een bindende rol gaan spelen: ‘Nederlanders! Blijf getrouw aan de spreuk uwer Vaders: ‘Eendragt maakt Magt’, en zoekt met Mij de ware vrijheid in onderwerping aan de Wet.’⁷

Koningin Emma aanvaardde het regentschap op 24 november 1890 daarentegen nadrukkelijk als waarnemer: ‘In naam van Hare Majesteit Wilhelmina, bij de gratie Gods,

⁵ David Cannadine, ‘The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and the “Invention of Tradition”, c. 1820-1977’, in: Eric Hobsbawm & Terence Ranger (red.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983) 101-164. Henk te Velde, ‘Het “roer van staat” in “zwakke vrouwenhanden”’. Emma en het imago van Oranje’, in: C.A. Tamse (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn 1990) 169-195, alwaar 189. Jaap van Osta, ‘De monarchie: hernieuwde kennismaking’, *Maatstaf*, november/december 1992, 2-8. Joris Abeling, *Teloorgang en wederopstanding van de Nederlandse monarchie, 1848-1898* (Amsterdam 1996) 136-164. Jaap van Osta, *Het theater van de Staat* (Amsterdam 1998) 86-88.

⁶ *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken* 1766, I, iii-v.

⁷ *Staatsblad* no. 7, 1849.

Koningin der Nederlanden, Prinses van Oranje-Nassau, enz., enz., enz. Wij Emma, Koningin-Weduwe, Regentes van het Koninkrijk.’ Koningin Emma liet per proclamatie weten dat God haar ‘geliefden en geëerbiedigden Gemaal’ tot zich had genomen. ‘Ruim een en veertig jaren schaarde zich het Nederlandsche Volk om Zijnen Troon en gedurende dit tijdvak werden onder ’s Heeren zegen rust, vrede en welvaart aan het Vaderland geschonken.’ De kroon was door het afsterven van haar echtgenoot op haar beminde dochter overgegaan. ‘Haar Troon vinde zijnen hechten steun in de innige trouw en verknochtheid van het Nederlandsche Volk aan het Huis van Oranje.’ In sterk religieuze bewoordingen omschreef zij haar taak: ‘Krachtens de wet ben Ik, gedurende Hare minderjarigheid, geroepen als Regentes van het Koninkrijk het Koninklijk gezag voor Haar waar te nemen. Vertrouwende op Hem, in Wiens hand het lot is der Vorsten en Volkeren, neem Ik de Mij toevertrouwde regeringstaak op Mij met de bede dat hare vervulling in allen deele moge strekken tot heil van Land en Volk en tot bevestiging van het Koninkrijk.’⁸

Koningin Emma bracht met formele bewoordingen een streven naar continuïteit tot uiting die op gespannen voet staat met een historisch gegroeid beeld van koningin Emma als vernieuwer. In dit afrondende hoofdstuk worden de verhalende lijnen uit voorgaande hoofdstukken samengetrokken en de centrale vraag beantwoord: deed koningin Emma iets nieuws of werkte zij min of meer bewust aan een dynastieke erfenis? Indien zij een vernieuwende rol speelde, was het dan haar intentie om te vernieuwen of reageerde zij op een behoefte en concrete omstandigheden? Historici onderbouwen op dit moment de veronderstelde vernieuwende rol van koningin Emma met een verwijzing naar de burgerlijke cultuur waarbinnen de regentes handelde. De regentes zou met een burgerlijk talent van ‘schikken en plooiën’ ingespeeld hebben op de behoeften van de liberale burgerij en daarmee de weg hebben vrijgemaakt voor koningin Wilhelmina.⁹

Uit voorgaande hoofdstukken bleek verhalenderwijs dat concrete aanpassingen in de eerste plaats een gevolg waren van de interactie tussen koningin Emma en leden van de sociaal-politieke elite met wie zij in de praktijk te maken kreeg. Veel veranderingen bleken reacties op vragen en de uitkomsten van concrete of latente probleemsituaties te zijn. Met opzet is voor deze onderzoeksbenadering gekozen: koningin Emma kon namelijk niet uitsluitend op eigen initiatief handelen en daarmee onverkort de vernieuwende rol spelen die haar nu wordt toegedicht. Via de Grondwet was immers al grotendeels vastgelegd dat haar regentschap nationaal en constitutioneel moest zijn. Als gevolg van de Oranjetraditie was het stadhouderschap en vervolgens het Nederlandse koningschap altijd al gericht geweest op het verwerven van maatschappelijk draagvlak. Internationaal valt de Nederlandse monarchie op door zijn republikeinse voorgeschiedenis en populaire trekken die inherent zijn aan de wijze waarop een dynastie afstammend van een vrijheidsstrijder het koningschap kon verwerven.¹⁰

Veel speelruimte had koningin Emma bovendien niet omdat haar rol als regentes grotendeels was vastgelegd via de Grondwet, de Wet op het regentschap (1884) en de Wet op de voogdij (1888). Koningin Emma was formeel de tijdelijke waarnemer van de regering namens haar minderjarige dochter en als voogdes degene die de nieuwe koningin zo goed mogelijk moest voorbereiden op haar komende taken. De Wet op de voogdij regelde ook dat koningin Emma de materiële erfenis van haar dochter en de koninklijke luister zo goed mogelijk in stand moest houden. In de discussie rond het regentschap en de voogdij was

⁸ *Staatsblad* no. 177, 1890.

⁹ Te Velde, ‘Het “roer van staat” in “zwakke vrouwenhanden”. Emma en het imago van Oranje’, 188-189. Henk te Velde, ‘Oranje, koninginndag en het verloren verleden’, in: N.C.F. van Sas, *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam 1985, 2^e druk 2005) 177-190, alwaar 184-185. Henk te Velde, ‘Cannadine, Twenty Years on. Monarchy and Political Culture in Nineteenth-Century Britain and the Netherlands’, in: Jeroen Deploige & Gita Deneckere, *Mystifying the Monarch. Studies on Discourse, Power and History* (Amsterdam 2006) 193-204.

¹⁰ Vgl. *The Economist*, 10 april 2004: ‘Princess Juliana of the Netherlands’.

nadrukkelijk naar voren gekomen dat de band tussen Nederland en de dynastie Oranje-Nassau belangrijk was. Koningin Wilhelmina moest daarom zoveel mogelijk een ‘Nederlandse opvoeding’ krijgen. Koningin Emma bevestigde in haar proclamatie grotendeels een wens die geuit was tijdens de parlementaire debatten die vooraf gingen aan haar regentschap: het dienen van de historische band tussen Nederland en de dynastie Oranje-Nassau.

In dit afrondende hoofdstuk wordt op meer historiografische wijze nader geanalyseerd of koningin Emma met opzet een vernieuwende rol speelde. Dit gebeurt door een samenvatting van de uiteenzettingen in voorgaande hoofdstukken te geven waarin nadrukkelijk de bovengenoemde *legacy*-gedachte centraal is gesteld. Hier en daar is deze samenvatting aangescherpt met nieuwe, meer historiografisch getinte informatie die voorheen minder tot zijn recht kon komen.

Als aanzet tot een nieuw historiografisch beeld worden vervolgens nog drie invalshoeken gekozen om – gedeeltelijk terugverwijzend naar de reconstructie in de eerdere hoofdstukken, gedeeltelijk met nieuwe informatie – het regentschap van koningin Emma nader te analyseren en daarmee in globale termen te bezien of zij in de omstandigheden verkeerde om een vernieuwende rol te spelen.

Na de samenvattende uiteenzetting wordt aansluiting gezocht bij opmerkingen van Maarten Iman Pauw van Wieldrecht. Zij zijn uitgebreid in de Inleiding besproken. Zijn herinneringen doen vermoeden dat koningin Emma geïsoleerd stond van de Nederlandse sociale en politieke elite van haar tijd.

Vervolgens wordt gekeken naar de oudere historiografie: de vorstelijke dynastieën vormden een internationaal functionerend netwerk. In hoeverre kon koningin Emma terugvallen op dit netwerk en het aanwenden voor belangen betreffende de dynastie Oranje-Nassau en het Nederlandse, nationale belang?

De laatste invalshoek is die van de historiografie zoals die de laatste dertig jaar is ontwikkeld. In hoeverre zijn er concrete aanknopingspunten te vinden dat koningin Emma een liberaal burgerlijk georiënteerde regentes was die met een public relations-agenda de Nederlandse monarchie hervormde?

Deze thema's hebben niet de pretentie om uitputtend te zijn, maar dienen primair als basis om te komen tot een nieuw historiografisch beeld van Emma dat nader met historisch onderzoek kan worden ingevuld. Met name naar de wensen van de onderdanen valt nog veel onderzoek te verrichten: het regentschap van koningin Emma vond plaats op een moment dat grote waarde werd gehecht aan de symboolfunctie van het Oranjekoningschap. De publieke opinie speelde daarom impliciet een grote rol bij het functioneren daarvan. Hier is primair de vraag relevant of koningin Emma de publieke opinie opzettelijk probeerde te beïnvloeden of dat zij daarop reageerde.

Een meervoudige legacy

Gezien de formuleringen in de Grondwet en het parlementaire en buitenparlementaire debat dat had plaatsgevonden rond de Wetten op het regentschap en de voogdij had koningin Emma alle reden om te streven naar continuïteit: zij was slechts tijdelijk waarnemer van de regering namens haar minderjarige dochter en als voogdes degene die de nieuwe koningin zo goed mogelijk moest voorbereiden op haar komende taken. In de praktijk stuitte koningin Emma echter op een meervoudige *legacy* van de Oranjes.

Koningin Emma moest haar dochter plaatsen in de roemrijke traditie van de Oranjes. Tegelijkertijd moest zij ook rekening houden met een strijd die eeuwenlang rond het Oranjestadhouderschap en vervolgens -koningschap had plaatsgevonden. De Oranjes hadden het koningschap verkregen tezamen met een ‘wijze constitutie’, maar deze Grondwet was

sinds 1848 aan verandering onderhevig. Emma was bovendien regentes in een periode dat er heftige discussies plaatsvonden rond de uitbreiding van het (census)kiesrecht en daarmee versterking van het parlementair stelsel. In sociaal opzicht kreeg zij te maken met een zelfverzekerde notabelenelite met een aristocratische inslag, zowel van adellijke als patricische achtergrond, die sterk ontwikkeld was. Haar handelingen werden bij voorbaat kritisch gevolgd door deze notabelenelite, die deels gevormd was uit het regentenpatriciaat dat tijdens de Republiek een gespannen relatie had met de Oranjes en hun dynastiek georiënteerde politieke handelingen. Met de Raad van Voogdij kwam de sociale controle rechtstreeks haar paleis binnen als gevolg van het wettelijk voorschrift dat de financiële jaarrekeningen van het koninklijk huishouden gecontroleerd moesten worden en alle voordrachten van Wilhelmina's docenten goedgekeurd moesten worden.

In het eerste hoofdstuk is de opvoeding van de minderjarige Wilhelmina daarom geplaatst in deze grotere *legacy*: Wilhelmina moest de roem van haar voorvaders gaan evenaren en werd daarom nauwgezet opgeleid in de vaderlandse geschiedenis. De Leidse hoogleraar Fruin werd zowel door de Raad van Voogdij als door koningin Emma gezien als de meest voor de hand liggende man om koningin Wilhelmina daarin op academisch niveau op te leiden. Fruin was de ontwerper van een verzoenend geschiedenisbeeld: hij zag het Oranjekoningschap als logische resultante van de strijd om religieuze vrijheden die de historische Oranjes gevoerd hadden. Deze strijd had natievormend gewerkt. Koningin Wilhelmina werd opgeleid in dit geschiedbeeld dat breed in de negentiende eeuw opgang maakte. De dictaten van onderwijzer Gedeking tonen dat – nog tijdens het leven van Willem III – ondanks een hagiografische basistoonzetting de kritische noten over Wilhelmina's voorvaders niet achterwege bleven.

De historische werkelijkheid, zoals die tegenwoordig door historici wordt beschreven, is complexer en de geschiedschrijving is nog volop in beweging. In deze studie is een keuze gemaakt uit de omvangrijke historiografie om de *legacy* te begrijpen waarmee koningin Emma concreet kreeg te maken en een historische context te geven voor de dynastieke politiek die zij zelf ging voeren nadat zij eenmaal regentes was geworden. Tussen wat Emma dacht te weten, kon laten doceren door toenmalige historici en de huidige kennis van zaken ligt een groot verschil. Koningin Emma wilde haar dochttertje invoegen in de stoet van haar roemrijke voorgangers en zij deed dit op een wijze die paste in de historiografie van de late negentiende eeuw. Zij ging op constructieve wijze het gesprek met Robert Fruin aan en liet nadrukkelijk weten dat zij graag meerdere visies wilde horen omdat de kring waarin zij leefde beperkt was.

In de moderne visie is Willem de Zwijger, 'de Vader des Vaderlands', niet alleen een strijder voor godsdienstvrijheden. Hij vocht ook voor adellijke privileges in een periode dat de landsheren overgingen tot centralisatie van bestuur. De leden van de oude zwaardadel werden daarmee als uitvoerende bestuurder in toenemende ingehuuld voor sociale nieuwkomers met een universitaire opleiding. De Oranjes wisten generaties lang het stadhouderschap te verwerven en op termijn de erfelijkheid ervan te verkrijgen, maar dat ging niet zonder strubbelingen of populistisch gerichte communicatiemiddelen. Een belangrijke factor bij de opkomst van de dynastie Oranje-Nassau, afkomstig uit een eenvoudig Duits graafschap, was een sterke huwelijkspolitiek. De Oranjes konden zich gaan bewegen binnen de internationale diplomatie dankzij internationale huwelijksallianties met regerende koningshuizen en de vorstelijke luister die binnen een klein hof gevoerd werd. De soevereiniteit, de politieke macht, lag bij de Provinciale Staten die tezamen kwamen in de Staten-Generaal. In een internationaal politiek bestel waarin vorstenhuizen met hun dynastieke politiek de toon aangaven was dat voor buitenstaanders niet altijd begrijpelijk. Dankzij hun huwelijkspolitiek, vorstelijk vertoon en deelname aan de internationale diplomatie werden de Oranjes in toenemende mate de gelijkwaardige van Europese vorstenhuizen. In tijden van crisis werden

de Oranjes op het schild geheven omdat een aristocratie gevormd door Nederlandse adel en burgerlijke regenten hen nodig had als militaire leiders en vanwege hun internationale diplomatieke netwerken. Dankzij de huwelijksallianties met buitenlandse vorstenhuizen kwam er op cruciale momenten politieke en militaire steun voor de Oranjes.

Tijdens de Bataafse periode en Franse overheersing waren de Oranjes uit beeld, maar de legendevorming rond de Oranjes hield stand. Engeland en Pruisen waren bereid om de Oranjes opnieuw in Nederland in het politieke zadel te helpen, maar belangrijk was vooral dat een ‘aristocratie’ van voor-Republikeinse adel en regentenpatriciaat bereid was om het staatsbestel formeel tot een ‘constitutionele monarchie’ te maken in de zin dat de soevereiniteit van de Oranjes gebonden zou worden aan ‘een wijze constitutie’. Het was echter geen constitutionele monarchie in Brits opzicht: die veronderstelde dat de vorst regeerde maar niet daadwerkelijk bestuurde. In het Britse *the king cannot do wrong*-systeem moesten de ministers de publieke daden van de vorst kunnen verantwoorden binnen het parlement. Zij maakten zelf ook deel uit van één van de twee parlementshuizen: the House of Lords of the House of Commons.¹¹ Van Hogendorp en Van der Duyn van Maasland, de personen die het initiatief namen om de erfprins van Oranje uit te nodigen om naar Nederland terug te keren, ambieerden een staatsbestel waarin de goede elementen van de oude Republiek samenvloeiden met een Brits georiënteerde monarchale staatsvorm waarin evenwicht zou bestaan tussen monarchie, aristocratie van oude adel en in de adelstand verheven regentenpatriciaat en democratie van kiesgerechtigde burgers.

Het uiteindelijke ontwerp van de Nederlandse Grondwet en de regeerpraktijk van de eerste Oranjekoning pakten echter anders uit. Koning Willem I bleek, onder meer gevoed door eigen opvattingen ontleend aan de Oranjetradities en in Duitsland opgedane kennis en ervaringen, een ander koningschap voor te staan dan zijn gastheren beoogd hadden. Van Hogendorp en Van der Duyn verdwenen gefrustreerd naar de politieke achtergrond terwijl in Nederland door een samenloop van omstandigheden de kritiek op de eerste Oranjekoning groeide. Koning Willem I weigerde een inperking van zijn politieke macht. Onder druk van politieke spanningen werd een abdicatie onvermijdelijk.

Met de komst van de nieuwe koning, Willem II, kreeg het aanzien van de Oranjedynastie nieuw elan. De nieuwe koning was een oorlogsheld en bovendien ingetrouwd in de machtige Russische dynastie van de Romanovs. De koning had echter verwachtingen gewekt van liberale hervormingen. Een zware economische crisis vermengde zich met internationale politieke onrust in 1848. Met het oog op een al dan niet reëel revolutiegevaar was Willem II bereid in te stemmen met een grondwetsherziening waarin een ministeriële verantwoordelijkheid voor de politieke daden van de koning werd ingevoerd.

Koningin Emma werd daarom scherp in de gaten gehouden. Bovendien hadden Willem II en Willem III diverse conflicten met de politieke elite gehad. In hoofdstuk 2 is gereconstrueerd hoe koning Willem II weliswaar een grondwetsherziening in liberale zin toestond, maar dat de politieke chaos rond de herziening groot was omdat twee grote ego's en twee verschillende tableaux van politieke opvattingen met elkaar in botsing kwamen. Graaf G. Schimmelpenninck wenste een Brits georiënteerd systeem, maar haalde bakzeil. Het voorstel van J.R. Thorbecke veranderde weinig aan de ‘magt des Konings’ zoals deze geformuleerd stond in de Grondwet. De koning bleef formeel de uitvoerende macht, maar voor concrete handelingen was het ministeriële contraseign noodzakelijk. De strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid uit 1840 werd uitgebreid tot een expliciet politieke verantwoordelijkheid. De meeste koninklijke prerogatieven bleven in stand, maar de koning kon ze in de praktijk alleen uitoefenen indien hij de instemming van één of meer ministers

¹¹ Vgl. Vernon Bogdanor, *The Monarchy and the Constitution* (Oxford 1995) 1-2; Irène Diependaal, ‘Bagehot revisited. De sluipgang van de drie koninklijke “rechten” in het Nederlandse parlementaire bestel’, *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 2005, 89-101, alwaar 93-94.

had. De nieuwe Grondwet bepaalde daarmee in feite alleen dat de koning en ministers samen de uitvoerende macht vormden, maar regelde niet hoe de samenwerking tussen koning en ministers precies in de politieke praktijk gestalte moest krijgen. De Grondwet moest bovendien op diverse deelterreinen nader ingevuld worden met formele wetgeving. Dit was nog niet gebeurd op het moment dat Willem II overleed.

Koning Willem III was als troonopvolger een tegenstander van het vernieuwde grondwettelijke regime geweest, maar aanvaardde in 1849 de regering. Via de officiële regeringsproclamatie en het afleggen van de eed op de Grondwet tijdens de ceremoniële inhuldiging in Amsterdam liet hij zijn intentie weten: hij zou de Grondwet onderhouden en handhaven. De eerste decennia van zijn regering waren echter turbulente jaren omdat de politieke verhoudingen rond de vernieuwde Grondwet nog niet waren uitgekristalliseerd. Vele conflicten, vooral tussen de botsende persoonlijkheden van Willem III en Thorbecke, waren het gevolg. Bovendien was het de vraag in hoeverre het parlement invloed mocht uitoefenen op de koninklijke prerogatieven. Volgens de letter van de Grondwet had de Koning het recht om ministers te benoemen en de Tweede Kamer te ontbinden. Via conflicten in de politieke praktijk kwam levend staatsrecht tot stand: ministers moesten zowel het vertrouwen van de koning als het parlement hebben om doelmatig te kunnen regeren.

In de ogen van zowel conservatieve ministers als liberale pers in de jaren 1880 was Willem III een grondwettelijk handelend vorst.¹² Hij was echter wel een lastig man die bij gelegenheid gebruik maakte van de politieke interventiemogelijkheden die het grondwettelijk systeem bood. Achter de schermen ventileerde hij zijn meningen en probeerde hij politiek te manoeuvreren: hij was tegen een parlementaire regering en geen voorstander van een uitbreiding van het kiesrecht. Mede in reactie hierop werd hij in toenemende mate genegeerd door ministers die steeds zelfstandiger gingen werken. Deze tendens werd versterkt omdat de koning onvoldoende onderscheid maakte tussen de eigen persoon en het koninklijk gezag dat hij moest symboliseren. In de praktijk bleek de koning bovendien vatbaar te zijn voor invloeden in zijn directe omgeving. Binnen reactionaire kringen rond de koning bestond lange tijd hoop om via formele wetgeving de interpretatie van de Grondwet in een andere richting om te buigen dan de architect van het systeem, J.R. Thorbecke, beoogde. Zowel de persoonlijk secretaris als de directeur van het Kabinet des Konings konden invloed op Willem III uitoefenen en het was aan de persoon van de functionarissen in hoeverre dit daadwerkelijk gebeurde. De kabinetsdirecteur was bovendien lange tijd secretaris van de ministerraad. Met name F.L.W. de Kock gebruikte zijn mogelijkheden om de koning tegen zichzelf te beschermen en tegen de ministers die hem in de partijpolitieke sfeer wilden trekken, maar waarschijnlijk ook om patronagepolitiek te bedrijven. Dit leverde voor koningin Emma in negatieve zin een meervoudige *legacy* op. Vanaf december 1890 was er bijzondere aandacht voor het benoemingsbeleid van regentes Emma, de wijze waarop zij zou omgaan met het doorgeschoven kiesrechtvraagstuk en de wijze waarop haar directeur van het Kabinet der Koningin zou gaan opereren. Ook haar persoonlijk secretaris zou gaan ondervinden dat de buitenwacht met een door gebeurtenissen uit het verleden gekleurd oog naar zijn werkzaamheden keek.

Een belangrijke *legacy* in negatieve zin is centraal gesteld in hoofdstuk 3: koningin Wilhelmina kreeg een strenge opvoeding omdat zij vooral niet het gedrag van haar vader en twee halfbroers mocht gaan volgen. De ‘tuchtige’ opvoeding werd een levenslang trauma. Koning Willem III was altijd al een hedonistisch ingestelde persoonlijkheid geweest. Zijn

¹² Pas in 1983 werd de Grondwet zodanig veranderd dat de politieke ministeriële verantwoordelijkheid beter uit de verf kwam. In dat jaar werden de koninklijke prerogatieven, die deel uit maakten van de ‘Magt des Konings’ geschrapt uit de Grondwet. Vgl. F.A.J.Th. Kalberg, *De staatsrechtelijke positie van de Oranje-monarchie in de herziene Grondwet* (Kampen 1991) 155-165; Vis, ‘De staatsrechtelijke ruimte van koningin Beatrix’.

oudste zoon ging zijn voorbeeld volgen na slachtoffer te zijn geweest van een streng opvoedingsregime dat grotendeels een reactie was op de huwelijks crisis van koning Willem III en Sophie van Württemberg. Het huwelijk van het koningspaar was volledig *ebenbürtig* en paste in de huwelijks politiek van de Oranjes. Koningin Sophie was zich ervan bewust dat zij sociaal gelijkwaardig was aan haar echtgenoot en eiste tevergeefs een rol op binnen de opvoeding van haar kinderen. Het koningspaar paste emotioneel en intellectueel niet bij elkaar. Willem III en Sophie bleken ook in politieke opvattingen ver uiteen te liggen. De weerslag op de opvoeding van kroonprins Willem was groot. Eenmaal volwassen sprak hij laatdunkend over ‘een betrekking’ waarin hij weinig lust had en waarvoor hij ook niet goed was opgeleid. Hij weigerde een *ebenbürtig* huwelijk te sluiten, nam ontslag uit functies die samenhangen met zijn positie als kroonprins en sleet zijn laatste jaren in Parijs.

Koningin Emma kreeg direct na aankomst in Nederland met een groot aantal negatieve aspecten van deze *legacy* te maken. Hagiografische auteurs probeerden haar genealogische achtergrond zo fraai mogelijk te presenteren door te wijzen op haar familiebanden met de Nassaus, maar niemand kon verhullen dat het alleen in formele zin om een *ebenbürtig* huwelijk ging. De nieuwe koningin was afkomstig uit een klein Duits vorstendom dat feitelijk geregeerd werd vanuit Berlijn. Haar ouders compenseerden een politiek machtsverlies met een prestigieuze huwelijks politiek door hun dochters in te laten trouwen in de Europese koningshuizen. Het huwelijk was impopulair in Nederland: de geliefde koningin Sophie was nog maar kort geleden overleden. Willem III had het bovendien in de ogen van de sociale elite te bont gemaakt met zijn buitenechtelijk liefdesleven en ander hedonistisch gedrag. De nieuwe koningin-echtgenote bleek haar plaats te kennen zolang Willem III nog leefde. Na anderhalf jaar voldeed zij aan haar belangrijkste dynastieke verplichting door nageslacht te baren, hield zich anders dan koningin Sophie buiten politieke zaken en gaf haar echtgenoot in zijn laatste levensjaren een huiselijk familieleven dat hij voorheen gemist had. Koningin Emma nam de traditionele functies van koningin-echtgenote op zich, wist zich geliefd te maken binnen het koninklijke huishouden en kreeg als blijk van vertrouwen van haar echtgenoot de vrije hand in de opvoeding van haar dochtertje.

Deze opvoeding van Wilhelmina werd een centraal aandachtspunt voor koningin Emma want haar dochter bleek al jong een moeilijk kind te zijn. Bovendien speelden op de achtergrond voortdurend speculaties over een mogelijke geestesziekte of een ‘vloek’ die de dynastie zou teisteren. De liberale minister A.W.P. Weitzel beschuldigde de koning van grootheidswaanzin en dacht dat dit een erfelijke ziekte was. De kleine Wilhelmina toonde al jong tekenen van verwaandheid en driftbuien. Systematisch werden door koningin Emma pogingen gedaan om negatieve karaktertrekken de kop in te drukken, maar koningin Wilhelmina bleef levenslang een dochter van haar vader. Koningin Emma zocht al tijdens het leven van haar echtgenoot naar hoffunctionarissen die het kind goed konden begeleiden, maar tot overmaat van ramp werden de speculaties over een mogelijke geestesziekte gevoed door een ziekte die koning Willem III tijdens zijn tweede huwelijk trof. In de loop van de jaren 1880 openbaarde zich bij de koning een nierziekte die onder meer leidde tot psychoses. Voor de tijdgenoten was deze ziekte maar gedeeltelijk medisch te duiden.

Het koninklijk huishouden onttaardde deze jaren in een chaos. Deze negatieve *legacy* is in hoofdstuk 4 centraal gesteld. Er bleven steeds minder hofdignitarissen over om de noodzakelijke werkzaamheden te verrichten en een groot deel van de representatieve taken van het koningspaar kwam stil te liggen. Met name rond de opvoeding van koningin Wilhelmina ontstond een reëel probleem: er was geen gouvernante binnen Nederlandse adellijke kringen te vinden die het kind aan kon en die ook voldeed aan de normen die koningin Emma voor zichzelf gesteld had. Voortijdig zocht koningin Emma daarom naar een Engelse gouvernante in weinig vorstelijke kringen: niet om het kind Engels te leren, maar om

het opvoedkundig onder controle te houden. De officiële gouvernante nam na verloop van tijd ontslag en de vacature bleef voorlopig onvervuld.

Ook in andere opzichten trok koningin Emma in deze moeilijke jaren de lijnen naar zich toe, selecteerde binnen het koninklijke huishouden vertrouwenspersonen en liet waar mogelijk reeds uitzoeken hoe zij het beste naar precedent kon handelen in toekomstige taken. Emma moest het regentschap op zich nemen en als voogdes een Raad van Voogdij naast zich dulden. Juist omdat koningin Emma zich als koningin-echtgenote buiten politieke zaken had gehouden en zich had toegelegd op de traditionele – voornamelijk representatieve en charitatieve – verplichtingen van een koninklijke gemalin was het voor de politieke elite niet duidelijk in hoeverre zij in politieke zin capabel zou zijn voor het regentschap. Bovendien miste zij het dynastieke kaliber, de opleiding en het internationale diplomatieke netwerk van haar voorgangster Sophie. Bij haar dood in 1877 was Sophie herdacht als een begaafde koningin die in haar zomerresidentie Huis ten Bosch internationaal befaamde politici, kunstenaars en wetenschappers liet samenkomen. ‘Dáár werd over het streven der volken en kabinetten gesproken. Want onze koningin kende Europa en geheel de politieke geschiedenis.’ De koningin wist alles over het stelsel van staatkundig evenwicht in Europa, maar toonde zich ook steeds ‘geheel met het Nederlandsche volk één te willen zijn, door zich steeds te midden van dat volk te bewegen.’¹³

Na het overlijden van de grotendeels door haar opgevoede prins Alexander werd daarom in 1884 een stevig parlementair en buitenparlementair debat gevoerd. Was het roer van staat wel veilig in Emma’s zwakke, onervaren vrouwenhanden in tijden dat een sterk vorst gewenst was die zijn gezag in binnen- en buitenland kon doen gelden?¹⁴ Bij gebrek aan alternatief werd koningin Emma voorgedragen als toekomstig regentes: een buitenlandse vorst kon leiden tot grote moeilijkheden omdat Nederland een neutraliteitspolitiek trachtte te voeren in een periode van heftige internationale spanningen en Duits imperialisme. Een landgenoot zou het prestige van een vorstelijk persoon missen. De ministers deden aan het parlement voorkomen alsof zij een eenstemmige voordracht deden, maar in werkelijkheid was achter de schermen de liberaal A.W.P. Weitzel tegen geweest. Koningin Victoria had weliswaar bewezen dat een vrouwenregering succesvol kon zijn, maar koningin Emma had in Weitzels ogen geen noemenswaardige opleiding tot het koningschap genoten en kwam ‘uit een zeer, zeer klein, Duitsch Vorstenhuisje’.¹⁵

De naderende troonswisseling gaf bovendien aanleiding tot grondwetsherzieningen die het vermoeden wekken dat men bang was voor verkeerde invloeden. In 1884 werd de inhoudelijke strekking van een artikel versmald: de grondwettelijke erfopvolging mocht niet tijdens een regentschap veranderd worden. In hoofdstuk 5 is dit gereconstrueerd. In 1887 werd de Grondwet zodanig gewijzigd dat een kiesrechtuitbreiding mogelijk werd, maar de gelegenheid werd óók aangegrepen om een aantal bepalingen aangaande de koninklijke erfopvolging te verhelderen. Uit de combinatie van de twee grondwetsherzieningen en interpretaties van grondwetdeskundigen is op te maken dat men bang was voor claims van buitenlandse troonpretendenten. Met name was het de vraag of de nakomelingen van koning Willem I via de vrouwelijke lijn de troon zouden kunnen claimen in plaats van Wilhelmina. Deze nakomelingen waren nauw verwant aan de gevreesde Duitse keizer Wilhelm II. De Grondwet van 1887 bepaalde in betere bewoordingen dat Wilhelmina als dochter van Willem III de eerste erfgenaam zou worden tenzij zij nog een broertje kreeg en dat de dochter van Willem II, grootvorstin Sophie van Saksen-Weimar-Eisenach ná haar zou komen.

¹³ H.P.G. Quack, ‘De Koningin der Nederlanden’, *De Gids* 41 (1877) III, i-vii, alwaar ii, viii.

¹⁴ Vgl. Buijs, ‘De dood van den kroonprins’.

¹⁵ Zie hoofdstuk 4 voor het volledige citaat. 23 juni 1884. NL-HaNA, Weitzel, 2.21.007.60, inv.nr. 17. *Maar Majesteit!*, 168.

Het openbare parlementaire debat bleef uiteindelijk beperkt, maar werd gekleurd door de negatieve *legacy* van de huwelijks crisis van Willem III en koningin Sophie. Met name binnen de voorbereidingscommissie was de vraag gesteld waarom koningin Sophie in 1850 niet was benoemd tot mogelijk regentes in geval van voortijdig overlijden van Willem III. Dit kon geïnterpreteerd worden als patriarchalisme: een vrouw werd gepasseerd. In hoofdstuk 5 is echter gereconstrueerd dat minister Heemskerk succesvol vragen wist te pareren met verwijzing naar het geslaagde koningschap van koningin Victoria en het feit dat in 1850 een mannelijk lid van de Oranjedynastie beschikbaar was geweest die eigen rechten op de erfopvolging kon doen gelden. In 1888 kwam de met sensatie gevoede kwestie opnieuw naar voren bij de behandeling van de Wet op de voogdij. In 1850 was een wetsvoorstel tijdens de parlementaire behandeling voortijdig gesneuveld: koning Willem III had een voogdijschap van zijn toenmalige echtgenote geprobeerd te blokkeren. Bovendien was de schijn gewekt dat men geen juridische maar een politieke voogdij wilde regelen. Op de achtergrond speelde bovendien het patriarchale Nederlandse burgerlijke recht: als gevolg van bepalingen in het Burgerlijk Wetboek van 1838 stond de gedachte centraal dat de getrouwde vrouw onder permanente voogdijschap van haar echtgenoot stond. Alleen in uiterste noodzaak, en dan nog het liefst bijgestaan door een mannelijk raadsman, mocht een weduwe het voogdijschap over haar kinderen voeren; aan andere vrouwen dan de moeder was dit niet toegestaan. De koningin-echtgenote kreeg echter alles wat de Grondwet en het Burgerlijk Wetboek toestonden ondanks het geringe vertrouwen dat de politici in de relatief onbekende Emma konden hebben. Zij verkreeg het voogdijschap over de minderjarige Wilhelmina. Zij moest wel de grondwettelijk vereiste Raad van Voogdij naast zich dulden. Mede als gevolg van de moeizame ervaringen opgedaan met kroonprins Willem werd in de voogdijwet nadrukkelijk bepaald dat de opleiding van Wilhelmina volledig Nederlands moest zijn. De koningin diende als Nederlandse te worden opgevoed en buitenlandse reizen mochten alleen plaatsvinden met instemming van de Raad van Voogdij. Een parlementair toezicht op de Wilhelmina's opvoeding werd afgewezen, de Raad van Voogdij kreeg wel uitdrukkelijk de taak voordrachten voor onderwijzers goed te keuren.

Zowel de ministers als de parlementaire voorbereidingscommissie waren in 1884 echter duidelijk geweest: koningin Emma werd slechts regentes bij gebrek aan alternatief. Nadrukkelijk werd door minister Heemskerk uitgesproken dat de koningin moeite had gedaan om Nederlandse te worden. De parlementaire voorbereidingscommissie stemde in met de voordracht op grond van Heemskerks bewoordingen. De Grondwet, de Wet op het regentschap en de Wet op de voogdij beperkten daarmee in hoge mate Emma's speelruimte. In feite had zij maar twee taken: het tijdelijk waarnemen van de regering en onder het toezicht van de Raad van Voogdij de minderjarige Wilhelmina zo goed mogelijk en vooral zo 'Nederlands' mogelijk voorbereiden op haar koningschap. Gezien het wantrouwen dat bestond tegen haar Duitse achtergrond en eigen onervarenheid had koningin Emma zowel staatsrechtelijke als praktische redenen om zoveel mogelijk te streven naar continuïteit en alleen af te wijken van de precedenten van haar voorgangers waar dit in het belang was van de toekomst van haar dochter of waar dat direct of impliciet werd opgedrongen door de Nederlandse politieke elite.

Marcel Verburg heeft in zijn staatsrechtelijke studie naar het regentschap van koningin Emma uitgebreid gereconstrueerd dat koningin Emma handelde naar de precedenten van Willem III. Zij leverde politieke strijd om de koninklijke prerogatieven zoveel mogelijk intact over te dragen aan haar dochter.¹⁶ Bekeken vanuit een meer politiek-historische en dynastieke invalshoek is – voortbouwend op Verburgs studie – gereconstrueerd dat Emma in de dagelijkse regeerpraktijk op een negatieve *legacy* stuitte. Ministers van Binnenlandse Zaken

¹⁶ Verburg, 'Koningin Emma als regentes', 217-218. Verburg, *Koningin Emma*, passim.

en Oorlog probeerden bij een onervaren regentes reorganisaties door te voeren die bij Willem III onbespreekbaar waren geweest. Bovendien was er argwaan of de directeur van het Kabinet des Konings en de particulier secretaris politiek bedreven op een wijze zoals onder Willem III nog voorkwam. Met een beroep op het tijdelijk karakter van het regentschap wist koningin Emma de reorganisaties te keren. Zij moest wel aanvaarden dat de archieffunctie van het Kabinet des Konings onder ministerieel toezicht kwam te staan terwijl S.M.S. de Ranitz ontslag moest nemen uit het leger om zijn werk als particulier secretaris te kunnen voortzetten. Koningin Emma moest om pragmatische redenen haar adviseurs vooral binnen de formele constellatie van het Nederlands staatsbestel zoeken. Zij ging eisen stellen bij de benoeming van een vicepresident van de Raad van State zodra deze positie vrij kwam en ontwierp een nieuwe adviesprocedure rond kabinetsformaties die in de twintigste eeuw bleef bestaan.

Acht jaar lang regeerde koningin Emma nauwgezet volgens de letter van de Grondwet. Zij kwam echter in politieke problemen rond het kiesrechtvraagstuk. Ook hier was sprake van een negatieve *legacy*: in de jaren 1866-1868 was het de vraag geweest of de Kroon zich in politiek vaarwater begaf met het grondwettelijk prerogatief van Kamerontbinding. In 1894 kwam deze vraag opnieuw naar boven: de regentes ontbond de Tweede Kamer en haar ministers werden vervolgens afgestraft door de kiezer. Naar eigen gevoel was koningin Emma politiek bedrogen door haar ministers. Zij liet haar eigen visie op de gebeurtenissen vastleggen als aanvulling op de geringe selectie aan politieke stukken die zij bewaard had.

Koningin Emma werd in de politieke praktijk een regentes met wie de ministers goed konden samenwerken waar het de dagelijkse regeerpraktijk betrof. Met name in haar contacten met de Duitse keizer Wilhelm II was zij voorzichtig waar het ging om lopend buitenlands beleid en haar eigen positie als tijdelijk waarnemer van de regering in het geding was. Tegelijkertijd toonde koningin Emma zich eigengereid waar dat in het belang van haar dochter was: uit het zicht van de Nederlandse elite gebruikte zij haar mogelijkheden om haar dochter de plaats te geven waar zij protocollair recht op had en gebruikte een educatiereis naar Groot-Brittannië om haar dochter een goede startpositie binnen het internationale dynastiek-politieke netwerk te geven.

Koningin Emma toonde bovenal een dynastieke agenda in de wijze waarop zij haar dochter liet onderwijzen in het staatsrecht. In 1894 besprak Emma uitgebreid met R. Fruin in hoeverre zijn opvolger P.J. Blok in staat was tot een bovenpartijdige visie en in staat was 'de staatsrechtelijke questiën' te behandelen. Fruin bevestigde het laatste. Hij maakte ook een opmerking: als Leids hoogleraar had Blok tot dusverre niet voldaan aan alle verwachtingen. De man was echter eerezuchtig genoeg om aan 'de vereerende verwachting' van de regentes te beantwoorden. Blok moest volgens Fruin docent worden omdat de 'Leidsche Universiteit, die het voorrecht van ouds bezat om de prinsen van Oranje onder haar studenten te tellen, najverig was op dat voorrecht en met leede oogen het zou aanzien, als een hoogleeraar van een andere universiteit werd voorgetrokken'. Emma vond dit zeker een 'consideratie', 'maar het belang der K. gaat voor'.¹⁷ Met een zekere trots noteerde Blok in zijn eindverslag dat de hoofdpunten van zijn dictaat in het net werden uitgewerkt en bij de volgende les als repetitie nog eens werden ingezien door koningin Wilhelmina. De dictaten zijn echter niet bewaard gebleven terwijl dit voor de overige vakken doorgaans wél het geval was. Zij ontbreken heden ten dage in het Koninklijk Huisarchief en staan ook niet vermeld in een overzicht dat onder toezicht van koningin Emma werd vervaardigd.¹⁸

¹⁷ KHA A50-V-9: notitie R. Fruin. KHA A50-V-3. De Ranitz aan regentes Emma, 30 juni 1894.

¹⁸ Zie hoofdstuk 1 en 5 voor de details. Eindverslag Blok: KHA A50-V-9. Overzicht van leermiddelen: KHA A50-V-15. Koningin Wilhelmina schreef kortweg aan Miss Winter dat er grote meningsverschillen waren. Brief van koningin Wilhelmina aan Miss Winter, 10 juli 1897: KHA G27-20.

In 1897 kreeg Blok, na meningsverschillen over hoe politieke daden van koning Willem II beoordeeld moesten worden, plotseling te horen dat J. de Louter was aangesteld voor colleges staatsrecht. Het voordeel van de benoeming van De Louter was dat een instemming van de Raad van Voogdij niet noodzakelijk was: de Utrechtse hoogleraar doceerde reeds bestuursrecht van Nederlands-Indië. Deze voordracht was in een eerder stadium door de voogdijraad goedgekeurd. De Louter ging Wilhelmina onderwijzen in de interpretatie van de Grondwet en behandelde daarbij nadrukkelijk de kwestie van het kiesrechtvraagstuk en de Kamerontbinding van 1894. Hij doceerde koningin Wilhelmina een visie die in het verlengde lag van zowel de dynastieke tradities van het Oranjehuis als een ethisch gekleurd koningschap. De vorstin werd voorgehouden dat zij pragmatisch moest handelen in concrete situaties en zo nodig politiek moest interveniëren. Daarvoor was een *education permanente* nodig: de koningin moest maatschappelijke ontwikkelingen goed bijhouden, de maatschappelijke behoeften goed kennen en zich toegankelijk openstellen voor de ‘nooden en behoeften’ van haar onderdanen.¹⁹

Deze educatie bleek tijdens het regentschap van koningin Emma reeds niet alleen intellectueel maar ook praktisch te zijn. In hoofdstuk 6 is gereconstrueerd dat ook dit een meervoudige *legacy* was. Kroonprins Willem was reeds in zijn studiejaren met zijn gouverneur op reis door het land gestuurd. De kroonprins moest uit de buurt van zijn kiftende ouders gehouden worden. Ook moest hij kennis maken met het land dat hij ooit zou regeren. De prins reisde incognito en zag zijn onderdanen daardoor vooral in de positie van medelandgenoot. Koningin Wilhelmina kreeg noodgedwongen alleen een formele kennismaking met haar onderdanen want de tijd was beperkt en haar gezondheid moest in de gaten gehouden worden. Koning Emma combineerde opleidingsdoeleinden met een eeuwenoude traditie van reizen door het land. Onderdanen waren welkom op een audiëntie waar zij hun ‘behoefte en nooden’ konden mededelen aan de regerend koning of stadhouder. De Oranjevorst kreeg op zijn beurt tijdens een feestelijke ontvangst een uitgebreide rondleiding door stad of regio. Tijdens haar tafelredes deelde koningin Emma bovendien ook steeds haar dynastiek gekleurde agenda mede: zij kwam om de band tussen Oranje en Nederland te bevestigen.²⁰

Niet alle bezoeken aan stedelijke en provinciale bestuurders kwamen op initiatief van de regentes tot stand. De plaatselijke bestuurders lokten soms via publicaties een bezoek uit of stuurden gekrenkt een brief. Koningin Emma trachtte waar mogelijk pragmatisch tot een oplossing te komen. Bij het bezoek aan Walcheren was geen tijd voor een bezoek aan Goes, de hoofdstad van de regio Zuid-Beveland. Na een ingestuurde petitie was koningin Emma echter bereid om de koninklijke trein te laten stoppen in Goes opdat de inwoners op het perron haar en haar dochter hulde konden betuigen. Met het oog op charitatieve doeleinden hadden de koninginnen in 1897 reeds een bezoek gebracht aan Arnhem, de hoofdstad van de provincie waarin de koninklijke zomerresidentie Het Loo gelegen was. De provinciale bestuurders voelden zich echter gepasseerd: de koninginnen hadden niet de loyaliteitsbanden versterkt met de bestuurders via een feestmaaltijd. Koningin Emma kwam alsnog en gaf ook gelegenheid voor een audiëntie aan de lokale bevolking.

Het handelen naar oude precedentes, maar met een pragmatisch open oog voor de moderne tijd kwam vooral tot uitdrukking in een nieuw gebouw voor het Koninklijk Huisarchief. Het werd een conserveringsplaats van de archieven en dynastieke memorabilia van de Oranjes. Binnen het gebouw werd, onttrokken aan de blik van de buitenwereld, met veel vorstelijk ogende symboliek en concrete spreuken ook de missie tot uitdrukking gebracht waarin koningin Wilhelmina werd opgeleid. In hoofdstuk 7 is gereconstrueerd hoe dit gebouw voor de positieve kanten van de *legacy* van de Oranjes bij toeval tot stand kwam: de resultante

¹⁹ KHA A50-V-20. Cahier Staatsrecht en bestuursinrichting IV, 221.

²⁰ Zie Kepper, *Koningin Wilhelmina in haar openbaar leven*, voor vrijwel integrale citaten uit de tafelredes.

van een proces waarin koningin Emma trachtte waar mogelijk een eigen koers te varen maar in conflict kwam met de Raad van Voogdij omdat de grens tussen vorstelijk vertoon en ophouden van ‘koninklijke luister’ verschillend geïnterpreteerd kon worden. De Raad van Voogdij had de taak om toe te zien dat koningin Emma op verantwoorde wijze het staatsinkomen van de Kroon uitgaf en het privévermogen van de minderjarige koningin niet onnodig belastte. De voogdijraad nam deze taak uiterst serieus, stuitte in de praktijk op een koninklijke boekhouding die niet volgens de laatste ‘compatibiliteitsregels’ werd gevoerd en kwam in conflict met koningin Emma. Na een aantal concrete conflicten over een vorstelijk ingerichte bibliotheek en een pensioenstelsel ging koningin Emma het conflict uit de weg door haar eigen gang te gaan waar dit mogelijk was.

Een van de Nederlandse aristocratie geïsoleerd staande regentes

Emma’s geïsoleerde positie binnen de Nederlandse elite, met De Ranitz als een schriftelijk fel agerende rechterhand, verklaart waarschijnlijk de vele concrete en latente conflicten waarin zij terecht kwam. Uit de reconstructies in de hoofdstukken 5, 6 en 7 komt een beeld naar voren van een vrouw die de beste bedoelingen had, maar oprecht niet altijd begreep wat men van haar wilde en daardoor tactische en strategische fouten maakte. De reconstructie in dit boek toont een regentes die handelde vanuit een sterk ontwikkeld dynastiek bewustzijn. Vooral de Oranjedynastie werd door haar gekoesterd en beschermd. Emma’s concrete acties en de schampere opmerkingen van De Ranitz namens haar persoon wijzen ook op een vorstelijk bewustzijn dat in het defensief was. De regentes vocht voor behoud van een luisterrijk koninklijk huishouden dat alleen uiterlijk nog het middelpunt van de aristocratie was.

Deze conflicten tonen het gelijk van Maarten Iman Pauw van Wieldrecht, Emma’s kamerheer na afloop van het regentschap. Koningin Emma stond volgens hem geïsoleerd van personen uit de aristocratische elite die haar hadden kunnen helpen het Oranjekoningschap meer waardigheid te geven. In de Inleiding is uitgebreid geciteerd uit zijn – ruw geformuleerde en nooit uitgewerkte – herinneringen. Personen uit de aristocratische elite hadden de regentes mogelijk ook kunnen helpen bij het uitoefenen van haar functie. Zij kregen daar wellicht de kans niet toe.

Een nadere analyse, mede geïllustreerd met nieuw materiaal, toont dat koningin Emma met zeker succes de schijn van een hof ophield waarin de vrijwel volledige Nederlandse adel zich rond de troon schaarde. In de dagelijkse praktijk leunde zij echter op personeelsleden die laag stonden genoteerd binnen de adellijke hiërarchie. Koning Willem III was in zijn laatste jaren dermate onaangenaam dat vele leden van de hofhouding ontslag hadden genomen of het serieus hadden overwogen. Het koninklijke huishouden bestond tijdens het regentschap officieel grotendeels uit leden van de oude en nieuwe adel: de *Staatsalmanak* geeft een waslijst aan erefunctionarissen uit vrijwel alle adellijke geslachten. Deze deden echter voornamelijk dienst bij ceremoniële aangelegenheden en die waren er nauwelijks tijdens het regentschap. Het dagelijks werk binnen het paleis werd verricht door een klein groepje medewerkers dat betaald werd voor zijn werkzaamheden. In 1891 diende De Ranitz een overzicht in bij de Raad van Voogdij van alle uit de civiele lijst betaalde traktementen voor het ‘Huis van Hare Majesteit de Koningin’. Op de lijst stonden precies 45 personen. Ondergeschikt personeel als bodes en klerken, maar ook personen die niet dagelijks in het paleis waren zoals doctoren en hofpredikanten, werden genoemd.²¹

De Ranitz, Dumonceau en Henriëtte van de Poll duiken in de archieven van het Koninklijk Huisarchief op als sleutelpersonen. Hun maatschappelijk aanzien was laag

²¹ KHA A50-XIVa1. No. 24, 19 december 1891. Vgl. Cleverens, *Niet verder dan Ons Huis...*, 139-143 voor de wijze waarop hofdignitarissen soms hun traktement en aanvullende toelagen bij elkaar bedelden.

vanwege hun noodgedwongen eenvoudige levensstijl: alle drie dienden om financiële redenen in plaats van eer aan het koninklijk hof. De Ranitz was van relatief eenvoudige komaf en kreeg pas op 31 december 1888, op het moment dat Willem III ernstig ziek was, het predikaat van jonkheer. Dumonceau was van adel. Hij maakte er echter geen geheim van dat zijn familie generaties lang het koningschap diende uit financiële noodzaak.²²

Jonkvrouw Henriëtte van de Poll werd op 27-jarige leeftijd hofdame. Zij was lid van een verarmde zijtak van een aanzienlijke familie. Haar vader ventileerde in een autobiografische notitie zijn grote frustratie dat hij de verwachtingen binnen zijn dynastieke clan niet had kunnen waarmaken, gedwongen was tot een leven als loonslaaf en zijn dochters bij gebrek aan een ruimhartige bruidsschat niet op gewenst niveau een huwelijk kon laten sluiten.²³ Uit nagelaten correspondentie blijkt dat hij zich sociaal wilde revancheren via Henriëtte: zij regelde uitnodigingen voor festiviteiten aan het hof waar familieleden van hofdignitarissen welkom waren en haar ouders drongen er sterk op aan dat zij een goede ‘titel’ zou krijgen bij de benoeming van ‘eerste gouvernante’.²⁴ Henriëtte moest haar trotse ouders een zwijgplicht opleggen opdat zij niet voortijdig nieuwtjes in eigen kring zouden gaan verspreiden of berichten in de krant gingen ‘rectificeren’.²⁵ Tijdens het regentschap viel Van de Poll zijn dochter lastig met zijn professionele problemen: hij vroeg haar de regentes te laten beletten dat hij noodgedwongen van divisie moest veranderen en mogelijk zijn woonplaats Zeist moest verlaten. Henriëtte vroeg haar vader een officieel rekwest te schrijven en zegde toe dat zij zou zorgen dat ‘er bijzonder acht’ op zou worden geslagen. Henriëtte kwam haar ‘lieve, beste Papa’ tegemoet: ‘Ik heb zoeven uwen brief ontvangen en haast mij u te antwoorden, dat ik doen zal wat u van mij verlangt en voor eens misbruik van mijne positie zal maken.’ Zij kon echter weinig beloven want de ervaring leerde dat koningin Emma weinig invloed op haar ministers kon uitoefenen inzake benoemingskwesties. De zaak liep mis. ‘Het is toch herhaaldelijk gebleken, dat H.M. niet tegen de ministers opgewassen is en niet altijd haar eigen zin heeft kunnen doordrijven; hierover weet ik juist bij benoemingen van burgemeesters voorbeelden.’²⁶

In de reconstructie in de hoofdstukken 4 en 5 zijn aanwijzingen naar voren gekomen dat koningin Emma zich waarschijnlijk bewust was van haar geringe invloed op ministers en andere leden van de politieke elite, maar ook van de kritische blik van de trotse adel. Henriëtte van de Poll had moeite om audiëntielijsten samen te stellen omdat zij de pikorde binnen de Haagse elite niet kende; pas na de geboorte van Wilhelmina kwamen de Haagse dames hun opwachting

maken. Reeds voor de dood van Willem III speelde koningin Emma hoog spel om haar schaarse vertrouwenspersonen binnen de hofhouding op sleutelposities geplaatst te krijgen. De koningin was vrij in de samenstelling van het huishouden. De Ranitz en Dumonceau waren echter allebei in dienst van het leger en slechts gedetacheerd aan het hof. De minister van Oorlog had daarmee een belangrijke interventiemogelijkheid en gebruikte deze ook blijkens een paar schaarse archiefstukken. Uit een diplomatieke navraag in 1889 bij het Spaanse hof, waar een regentes de scepter zwaaide namens haar minderjarige zoon, blijkt dat koningin Emma voortijdig bezig was met de samenstelling van het Militaire Huis. Blijkens een aantal ongedateerde conceptnota’s in Emma’s ‘geheime tas’ met nagelaten politieke stukken was een zwaar gesprek daarover gaande met de minister van Oorlog.²⁷ Nog

²² *Sire II*, 89. Cleverens, *Niet verder dan Ons Huis...*, 199, 255-257, 267.

²³ GA Zeist, inv.nr. 58. Autobiografie F.H. van de Poll.

²⁴ GA Zeist, inv.nr. 131. Brieven van Henriëtte van de Poll aan haar vader tussen 1880 en 1890.

²⁵ GA Zeist, inv.nr. 482. Brief van Henriëtte van de Poll aan haar moeder, 24 oktober 1890. Gedeeltelijk publiceerd in: Cleverens, *Niet verder dan ons Huis...*, 95.

²⁶ GA Zeist, inv.nr. 132. Brieven van Henriëtte van de Poll aan haar vader, 30 januari 1893 en 25 juli 1893.

²⁷ KHA E18a-P-7; KHA A47-XI-5, no 3.

voor de dood van Willem III werd Dumonceau op pensioen gesteld. Hij kreeg een hogere militaire rang dan hij voorheen had gehad en werd chef van het Militaire Huis.²⁸ Dumonceau werd als enig lid van het Militair Huis genoemd op de lijst van traktementen die bij de voogdijraad werd ingediend. De koninklijke adjudanten en ordonnance officieren werden verder via het ministerie van Oorlog uitbetaald.²⁹ Dit vormde waarschijnlijk het decor waartegen de politieke gevecht rond het Militaire Huis, gereconstrueerd in hoofdstuk 5, met de minister van Oorlog werd gevoerd.

In het najaar van 1890 werd ook een cosmetische handeling uitgevoerd: hofdame Henriëtte van de Poll werd een soort ‘eerste gouvernante’ met de titel van ‘Surintendante voor de opvoeding’. Dit was een variatie op de ambtstitel die tijdens de opvoeding van kroonprins Willem was weggelegd voor een erefunctionaris uit de Nederlandse adel. Baron Forstner van Dambenoy had zijn functie als opvoedingsintendant gedaan naast zijn dagelijks werk als minister van Oorlog en het dagelijks werk overgelaten aan gouverneur De Casembroot. Voor het toezicht op de opvoeding van Wilhelmina werd met dezelfde titels gespeeld terwijl het inhoudelijk om een geheel andere functie ging. Henriëtte correspondeerde dan ook in schimmige bewoordingen met haar ouders: de buitenwereld mocht niet doorhebben wat er gaande was. De vraag was of er ‘weder eene huiselijke halfheid in het leven’ werd geroepen ‘zoals er hier aan het hof reeds veel zijn’, of dat er ‘eene zuivere positie’ van gemaakt werd. Het was noodzakelijk dat de buitenwereld ervan overtuigd was dat ‘er werkelijk eene Hollandsche dame bij de Prinses was’. De koning stierf echter voordat hij een handtekening kon zetten onder het benoemingsbesluit en de toestemming van de Raad van Voogdij werd daarmee noodzakelijk.³⁰ Koningin Emma ging met hoog spel een confrontatie voortijdig uit de weg: zij deed de raad ten onrechte voorkomen alsof Henriëtte reeds formeel bij de opvoeding betrokken was. De Ranitz deed op 17 januari 1891 slechts een mededeling: de functieomschrijvingen van jonkvrouwe Van de Poll en Miss Saxton Winter waren gewijzigd. De dames waren al belast met de opvoeding van Wilhelmina of gouvernante tijdens het leven van Willem III. Het betrof volgens koningin Emma daarom geen ‘keuze’ in de zin van de voogdijwet. ‘Hare Majesteit acht het niettemin wenschelijk den Raad van Voogdij van een en ander te doen onderrichten.’³¹

Van de meeste leden van de huishouding kwam koningin Emma geïsoleerd te staan na een reorganisatie van het huishouden. Deze is in hoofdstuk 7 uitgebreid besproken: zij was noodzakelijk omdat het hof een chaos was geworden. Bij de uitvaart van Willem III viel dit ook niet meer te verbergen voor de buitenwacht: personen van verschillende rang en stand moesten plaatsnemen in een koets waar nog toevallig plaats over was. Gevoed door scherpe vragen van de Raad van Voogdij voelde de regentes zich bovendien gedwongen tot een reorganisatie van het huishouden waardoor zij beter zou ‘uitkomen’ met de gelden die haar door de Nederlandse staat ter beschikking werden gesteld via de civiele lijst. In 1891 verplaatste de regentes diverse personen binnen het huishouden en gaf de Hofcommissie een nieuwe samenstelling, taken en bevoegdheden. Een collegiaal bestuur van – in de praktijk soms weerspannige – departementshoofden werd getransformeerd tot een college dat meer gedelegeerde taken en bevoegdheden kreeg. De particulier secretaris maakte echter niet langer deel uit van de Hofcommissie: in de toekomst verliepen de contacten tussen de regentes en de Hofcommissie altijd via De Ranitz. Hij werd zoals Pauw van Wieldrecht puntig formuleerde:

²⁸ Cleverens, *Niet verder dan Ons Huis...*, 201. KHA A47-XI-5, no 3.

²⁹ KHA A50-XIVa-2. No 29, 2 juni 1891: de Raad van Voogdij maakte bezwaar tegen toelagen voor 6 ordonnance officieren die als traktement werden opgevoerd. Koningin Emma moest aantonen of het noodzakelijk was hiermee de civiele lijst te belasten. Ze ontbreken op de lijst die De Ranitz in december 1891 naar de voogdijraad stuurde: KHA A50-XIVa1. No. 24, 19 december 1891.

³⁰ GA Zeist, inv.nr. 482. Henriëtte van de Poll aan haar moeder, 7 juli 1890, 6 oktober 1890 en 25 november 1890. De eerste en tweede brief zijn gepubliceerd in Cleverens, *Niet verder dan ons Huis...*, 93, 96.

³¹ KHA A50-XIVa1. Missive van 17 januari 1891.

‘de groote man van het paleis’. Deze geïsoleerde positie heeft waarschijnlijk nadelige gevolgen gehad voor een meer informeel adviesverkeer tussen de regentes met zowel de Hofcommissie als de departementshoofden.

De Ranitz werd ook de contactpersoon voor de Raad van Voogdij. Tijdens een hoog oplopend conflict verbood de regentes de raad direct contact met de koninklijk thesaurier. De Raad van Voogdij wilde op meer informele wijze duidelijk maken dat de koninklijke boekhouding ernstige gebreken vertoonde. Er was een schriftelijk verlopend conflict noodzakelijk om de regentes duidelijk te maken dat de zaken echt anders moesten. Binnen de notulen van de Hofcommissie en Raad van Voogdij, die duidelijk met opzet kort en zakelijk werden gehouden, zijn meer aanknopingspunten te vinden dat er minder gelegenheid was tot constructief advies dan gewenst was. De voorzitter van de voogdijraad – J.K. baron van Goltstein – schreef het bijna letterlijk op toen koningin Emma tegenstribbelde op het moment dat hij óók ambassadeur in Londen wilde worden: ‘De bemoeiingen van den Raad bepalen zich tot nu toe tot de financiële belangen der koningin en omtrent andere wordt van de voorzitter of van de leden geen advies verlangd.’³²

Koningin Emma isoleerde zich via haar vertrouwenspersonen ook van de kleine groep van hofdignitarissen met een adellijke titel die nog over waren. Zij miste daarbij aansluiting met personen die haar konden helpen bij – in de woorden van Pauw van Wioldrecht – ‘het omhoog brengen van het Hof dat door het gedrag van Koning Willem III vrijwel “herunter” gekomen was.’³³ Hun functioneren was soms matig. A.C. baron Snouckaert van Schauburg was eerste stalmeester en werd na de chaotisch verlopen uitvaart van Willem III benoemd tot directeur van het Koninklijk Huisarchief. Ook daar verliep de dagelijkse praktijk niet soepel. De registers van inkomende en uitgaande stukken werden slordig bijgehouden. In hoofdstuk 7 is als anekdote verhaald hoe moeizaam het was om een vlag en bijbehorende vlaggestok te versturen naar Vlissingen. Snouckaert had een belangrijke nevenactiviteit: hij was voorzitter van *De Nederlandsche Heraut*. Dit was een vereniging van welgeboren heren die een nauwe verwevenheid kende met het netwerk van de Hoge Raad van Adel. De verenigingsleden wilden zich via genealogisch onderzoek te weer stellen tegen de tendens in de late negentiende eeuw van sommige families om onrechtmatig een dubbele achternaam te voeren, een vervalst familiewapen te gebruiken of in zijn algemeenheid een edele afkomst te pretenderen die niet waar gemaakt kon worden. Een conservatief verlangen naar adellijke bezieling ging hand in hand met pragmatische overwegingen: pretendentes deden soms met vervalste papieren aanvragen om verheven te worden in de adel. Dit kon leiden tot het in diskrediet brengen van het koninklijk gezag dat als ‘*fount of honour*’ diende.³⁴

In dit licht is het interessant dat Snouckaert uitsluitend via particulier secretaris De Ranitz contact had met de regentes inzake het uitzoeken en conserveren van boeken, archivalia en dynastieke memorabilia. Alle vertrouwelijke archiefstukken werden door koningin Emma verzegeld of anderszins ‘gesloten’ gehouden. Op 5 april 1898 stuurde Henriëtte van de Poll een kort briefje aan ‘Waarde Heer Snouckaert’: ‘Wees zoo goed mij heden op mijne kamer te zenden de kist met cahiers van H.M. de Koningin benevens de portefeuille met leerplannen, van de eerste heb ik den sleutel doch van de laatste is de sleutel bij U. Het is natuurlijk ingevolge de bevelen van H.M. de Koningin-Regentes, dat ik U hierom kom vragen.’³⁵

³² KHA A47-XI-5, no 3. Brief Van Goltstein aan koningin Emma, 21 november 1893.

³³ ‘Herinneringen van een Kamerheer’, 2.

³⁴ F. de Bas, ‘Levensbericht van Albert Carel baron Snouckaert van Schauburg’, *JMNL* (1903); digitaal beschikbaar op: www.dbnl.org. R.G. Neve, ‘Genealogiebeoefening en adellijke pretenties. *Noblesse d’obscurité* tijdens de Republiek en het Koninkrijk’, *JCBG* 59 (2005) 117-152. Conrad Gietman, ‘Genealogie, waarheid en statusangst in de late negentiende eeuw. De Nederlandsche Heraut (1880-1903)’, in: Arnold Gevers, Conrad Gietman e.d., *Mensen van adel* (Hilversum 2007) 178-208.

³⁵ KHA E14b-Ib-050.

Ook Snouckaert wist kennelijk niet de details van de opvoeding van koningin Wilhelmina. De vraag is of hij de waarheid wist over de dubieuze achtergrond van Emma's vierde vertrouwenspersoon: Miss Saxton Winter. In hoofdstuk 4 is gereconstrueerd dat de slagersdochter tijdens het leven van Willem III al ging spelen met gefingeerde voorletters en gaandeweg haar twee voornamen ging omdraaien: het leek alsof zij een dubbele achternaam had omdat zij zich Elizabeth Saxton-Winter ging noemen. Dumonceaus zoon, zelf later een invloedrijk persoon aan Wilhelmina's hof, wist niet beter dan dat Saxton Winter de dochter van een Britse hoge officier was. De vraag is of andere leden van de hofadel de waarheid wel wisten. Het is mogelijk een verklaring waarom koningin Emma zich isoleerde van de hofadel: niemand mocht weten hoe ver de neergang van de koninklijke waardigheid – die het hof moest uitstralen – gevorderd was. Het nadeel is dat positieve invloeden van de hofadel op het regentschap op Emma, die mogelijk een vernieuwende inbreng op het koningschap hadden kunnen hebben voordat de regentes in conflictsituaties terecht kwam, uitbleven.

De cultureel antropoloog Yme Kuiper heeft in het kader van een agendavorming voor toekomstig onderzoek naar adelsgeschiedenis opgeroepen tot een interessante vraag. 'In hoeverre hebben adellijke families in Nederland een zekere invloed en prestige én 'aristocratische' identiteit kunnen ontleen aan relaties met het vorstenhuis en met het hofleven? Die vraag is vooral interessant voor de decennia rond 1900, toen vanaf het regentschap van koningin Emma de monarchie een ingrijpende transformatie onderging.' Conform het historiografische beeld van een wat burgerlijk regentes die bewust met Wilhelmina het land introk om haar imago te verbeteren, dichtte ook Kuiper aan Emma een belangrijke rol binnen de versterking van het nationalisme toe. 'Welke gevolgen had dat precies voor imago en zelfbeeld van de hofadel?'³⁶

De vraag naar het zelfbeeld van de hofadel is interessant. De herinneringen van Pauw van Wioldrecht en de reconstructie in dit boek geven vooral aanleiding tot een andere belangrijke vraag: in hoeverre bestond er sinds het regentschap van koningin Emma nog reële hofadel? Kuiper maakte geen onderscheid tussen de erefunctionarissen, die alleen bij ceremoniële aangelegenheden dienst deden en verder gasten waren tijdens bals en diners, en hofadel die in ruil voor een 'traktement' werkte voor het koninklijke huishouden. Pauw was geïrriteerd omdat de erefunctionarissen werden ingezet als onbetaalde dienstbodes. In het licht van zijn opmerkingen zijn belangrijke vervolgvragen op het betoog van Kuiper mogelijk. In deze studie kon daarop geen antwoord gegeven worden: in hoeverre kreeg het kleine groepje van resterende hofadel nog een kans om een positieve invloed uit te oefenen? Wat was de wisselwerking tussen het zelfbeeld van de adel en het zelfbeeld van de monarchen?

Pauw van Wioldrecht was vol passie over de festiviteiten rond de inhuldiging en ook andere erefunctionarissen legden hun ervaringen op schrift vast. Zij toonden daarbij vaak een opvallend standsbesef en een gevoel van 'speciaal zijn' omdat ze tot kring van koningin Wilhelmina behoorden. Trots werd genoteerd als zij 'onder ons' waren met de koningin of koningin-moeder.³⁷ Hun beschrijvingen doen vermoeden dat deze kring, die bijvoorbeeld werd uitgenodigd voor festiviteiten rond de verjaardag van het staatshoofd, steeds kleiner werd.³⁸ De opsommingen van genodigden voor diners en hofbals, zoals door de hofmaarschalk bijgehouden in zijn journalen, versterkt dit beeld. De vraag is of de verwachtingen van Pauw van Wioldrecht in 1900 te hoog gespannen waren. Had hij concrete

³⁶ Yme Kuiper, 'Aristocratische distinctie en aan de top blijven', *Virtus* 19 (2012) 64-82, alwaar 79.

³⁷ *Om reden van discretie...*, 73. Stratenus, 'Een Heeren-agenda uit 1905 (1)', 14.

³⁸ Vgl. de memoires van Thora van Loon-Egidius en de dagboeken van Cornelia barones van Wassenaer van Catwijck-barones van Boetzelaer. Door René Cleverens uitgegeven in respectievelijk *Herinnering aan mevrouw Van Loon-Egidius. Dame du palais van H.M. Koningin Wilhelmina voor Amsterdam* (Middelburg, 3e herziene druk 1985) en *Om reden van discretie...*, passim. De laatste hield uitsluitend dagboek bij ten aanzien van haar betrekkingen met het koningshuis.

kennis van de relaties tussen de (hof)adel en koningshuizen in andere landen? Zeggen Pauws herinneringen in de eerste plaats iets over de man met zijn fraai gesoigneerde snor in de stijl van keizer Wilhelm II en zijn vorstelijk ogende buitenplaats Broekhuizen? Of zijn ze representatief voor de sociale groep waarvan hij deel uitmaakte? Was Pauw uitgesloten van een bruisend hof dat het middelpunt vormde van een society omdat hij in dienst was van Emma in plaats van Wilhelmina? Of bestond de koninklijke spilfunctie, een karakteristiek van de hofcultuur, niet (meer) in Nederland?

Een geïsoleerde regentes vanuit een internationaal dynastiek politiek oogpunt

Ook binnen de internationale context stond koningin Emma blijkens de reconstructie in hoofdstuk 5 geïsoleerd. Zij deed wel haar best haar positie te verbeteren teneinde het buitenlandse beleid van Nederland tot dienst te zijn en Wilhelmina een goede educatie en startpositie binnen het internationale netwerk te geven. Internationaal vormden de vorstelijke dynastieën een clan: een internationaal georiënteerde familie in overdrachtelijke zin. De Britse koningin Victoria vormde daarbinnen de ‘grootmoeder van Europa’. Onderling speelden de leden elkaar de bal toe om – al naar gelang de concrete inzet – de dynastieke, nationale en internationale belangen te dienen.³⁹

In de reconstructie in dit boek kwam het als *key moment* naar voren: de neergang van de Oranjes had in de eerste plaats te maken met de weigering van kroonprins Willem om zijn plicht te doen. Een voltallige ministerraad was van mening dat kroonprins Willem zijn plicht diende te doen door een *ebenbürtig* huwelijk te sluiten en bij voorkeur moest dat gebeuren binnen de grote Europese dynastieën. ‘Door het sluiten van een huwelijk door den Prins van Oranje met eene onderdane konden niet worden bevorderd de – altijd zeer gewenschte – aangename en gemakkelijke relatien tusschen ons Koninklijk huis en andere, al dan niet daarmede verwante vorstengeslachten. Bovendien dreigde het sluiten van huwelijken door andere Nederlandsche prinsen of door prinsessen met buitenlandsche, er in later tijd door te worden bemoeilijkt. Het Nederlandsche vorstenhuis kon zoo doende geheel geïsoleerd geraken, te midden der groote Europeesche vorstenfamilie, en, zoolang er nog machtige rijken bestaan, waar de Souvereinen persoonlijk een grooten invloed hebben op de regeeringszaken, behoort dat te worden vermeden.’⁴⁰

Kroonprins Willem weigerde echter een prinses te trouwen. Koning Willem III ging zelf op vrijersvoeten zodra hij weer vrijgezel was. Hij kreeg weinig respons. Aan het einde van de negentiende eeuw was een zekere keuzevrijheid voor de jongere zonen en dochters al vanzelfsprekend geworden binnen de grote regerende Europese vorstenhuizen: zij konden het zich veroorloven om kritisch te zijn. In Waldeck en Pyrmont kon men dat niet want de vorstendommetjes waren klein van geografische omvang, hadden nauwelijks eigen economische reserves en werden feitelijk geregeerd vanuit keizerlijk Berlijn. Het ambitieuze vorstenpaar probeerde verlies aan politieke macht te compenseren via een prestigieuze huwelijkspolitiek. Uit hoofdstuk 4 bleek dat koningin Emma haar dynastieke plicht kende. In schaarse brieven liet zij weten hoe zij haar toekomst zag. Zij kwam er openlijk voor uit dat zij

³⁹ J. van Osta, *De Europese monarchie in de negentiende eeuw. Het Britse en Duitse model* (Alphen a/d Rijn 1982) 84-135. Heinz Dollinger, ‘Das Leitbild des Bürgerkönigtums in den Europäischen Monarchie des 19. Jahrhunderts’, in: Karl Ferdinand Werner (red.), *Hof, Kultur und Politik im 19. Jahrhundert* (Bonn 1985) 325-364, alwaar 329-330. John van der Kiste, *Crowns in a Changing World. The British and European Monarchies 1901-36* (Thrupp 1993) passim. W.T. Stead, *The United States of Europe on the Eve of the Parliament of Peace* (Londen 1899) passim. Opvallend is dat Nederland in de buitenlandse titels vrijwel niet wordt behandeld en Emma ongenoemd blijft.

⁴⁰ Memorandum van de ministers Fransen van de Putte en Weitzel, opgemaakt in de winter van 1875/1876. NL-HaNA, Weitzel, nummer toegang 2.21.007.60, inventarisnummer 12. Integraal gepubliceerd in: *Maar Majesteit!* 93-101.

koningin wilde worden. Vanuit een diep religieus gevoel wilde zij vooral een dienstbaar ideaal vervullen: zij zocht haar geluk in het gelukkig maken van de koning en haar toekomstige volk, beseftte dat zij een moeilijke taak kreeg en hoopte daarom op Gods hulp.

Koningin Emma kreeg mede een moeilijke taak omdat haar dynastieke politieke reserves beperkt waren. De aanwezige netwerkcontacten wist zij echter wel te ontwikkelen zodra zich mogelijkheden voordeden. In de voorgaande hoofdstukken kwam naar voren dat koningin Emma de Duitse keizer politiek doelbewust op afstand hield omdat dit noodzakelijk was voor de Nederlandse neutraliteitspolitiek. Wel wist zij hem 'in te pakken' tijdens een staatsbezoek door in te spelen op zijn voorouderverering en zijn trots op zijn afstamming van roemrijke Oranjes. De banden met Groot-Brittannië en Saksen-Weimar werden via de dynastieke lijnen juist aangehaald: groothertogin Sophie speelde een doorslaggevende rol in de opleiding van koningin Wilhelmina, na een bezoek aan Weimar werden de plannen voor een apart gebouw voor het Koninklijk Huisarchief gewijzigd en een familie- en educatiebezoek aan Londen bleek politieke trekken te vertonen. Het is daarom interessant om deze twee dynastieke kanalen nader te analyseren aan de hand van de vraag hoe koningin Emma precies dynastieke politiek bedreef binnen de 'internationale der monarchieën' en wat de opbrengst daarvan mogelijk is geweest. Gebruikte zij haar netwerkcontacten voor een zuiver dynastiek doel? Of gebruikte zij het ook voor een internationaal of Nederlands nationaal belang? De historicus Jaap van Osta heeft gesuggereerd dat haar zusje Helene en schoonzus Sophie informele adviseurs waren om de Nederlandse monarchie te vernieuwen, maar heeft dit niet feitelijk onderbouwd.⁴¹

In het Koninklijk Huisarchief te Den Haag ontbreekt de 'intensieve correspondentie' met Emma's zusje Helene waarover Van Osta repte. In de Britse Royal Archives zijn wel een aantal brieven van Emma aan zowel Helene als koningin Victoria bewaard gebleven. Hiermee kan gereconstrueerd worden of Emma kon terugvallen op een dynastiek-politiek netwerk en in welke omstandigheden dit in werking trad.

Tot het huwelijk van Emma's zusje Helene met Victoria's jongste zoon Leopold waren de contacten tussen het Nederlandse en Britse vorstenhuis oppervlakkig. Los van de mislukte poging om kroonprins Willem uit te huwelijken aan prinses Alice was er nauwelijks contact tussen koningin Sophie en koningin Victoria. Koningin Sophie werd duidelijk wel goed in de gaten gehouden met oog op de politieke informatie die zij kon verschaffen: afschriften van haar brieven met politiek getinte inhoud aan Britse ministers en ambassadeurs(vrouwen) bevinden zich in het persoonlijk archief van koningin Victoria.⁴² In de dagboeken van koningin Victoria is daarover nauwelijks iets terug te vinden. Dit zegt weinig want het is een gecensureerde bron: dochter Beatrice schreef de dagboekantekeningen over in fraai ingebonden leren boekwerken, verwijderde passages die zij ongeschikt achtte voor vreemde ogen en vernietigde de originele dagboeken. Het was een werkwijze die koningin Victoria zelf had laten toepassen ten aanzien van de dagboeken van haar moeder, de hertogin van Kent.⁴³

⁴¹ Vgl. *Drie vorstinnen. Brieven van Emma, Wilhelmina en Juliana. Ingeleid en geannoteerd door dr. A.P.J. van Osta* (Amsterdam 1995) 18-19.

⁴² RA VIC/MAIN/G/11/2 (gekopieerd extract van brief van koningin Sophie aan Lady Malet), RA VIC/MAIN/I/15/122 (gekopieerd extract van brief van koning van Hannover aan koningin Sophie, verkregen via Lord Cowley, de Britse ambassadeur in Frankrijk), RA VIC/MAIN/J/26/58 en VIC/MAIN/J/79/8 (gekopieerd extract van brief van koningin Sophie aan Lord Clarendon), RA VIC/MAIN/J/77/68 (gekopieerd extract van brief van koningin Sophie aan diplomatenrechtgenote Lady Cowley), VIC/MAIN/S/31/12 (koningin Sophie aan B. Disraeli).

⁴³ Matthew Dennison, *The Last Princess. The Devoted Life of Queen Victoria's Youngest Daughter* (Londen 2007) 92-93. *Later Letters of Lady Augusta Stanley 1864-1876. Edited by the Dean of Windsor and Hector Bolitho* (Londen 1929) 253-255.

Als zevenjarig kind zette prinses Emma van Waldeck-Pyrmont reeds haar naam in Victoria's gastenboek met handtekeningen.⁴⁴ De kinderen van de Waldecks waren al vijf jaar eerder met hun moeder langs geweest: leuke kinderen, maar zij hebben geen neus, zo rapporteerde koningin Victoria aan haar dochter Vicky in Berlijn. Moeder Helena zelf was plezierig, slim, in bezit van een goed figuur, maar had een weinig aantrekkelijk, plat gezicht.⁴⁵ De relaties kregen een nieuwe impuls met het huwelijk van prins Leopold. De zwaar aan hemofilie lijdende prins voelde zich door zijn veeleisende moeder misbruikt als onbetaalde dienaar. Zij liet hem brieven schrijven die zij niet aan haar privésecretaris wilde overlaten. Leopold zocht de vrijheid door een huwelijk te sluiten. In 1882 vroeg hij om de hand van prinses Helene van Waldeck-Pyrmont. Moeder Victoria vond dat hij beter af was zonder huwelijk en eiste dat hij volledig opening van zaken gaf over zijn gezondheid: de prins kon nauwelijks lopen. Zijn aanstaande echtgenote kwam daardoor vooral in de positie van verpleegster terecht. Victoria had op dat moment reeds de informele inlichtingenkanalen ingezet. Iedereen gaf hoog op van de huwelijkskandidate: een solide persoonlijkheid in het bezit van een charmant karakter en een uitstekende opvoeding. Koning Willem III en koningin Emma kwamen naar Arolsen om te delen in de feestvreugde die ontstond met deze bekroning van de huwelijkspolitiek. Een kritische Leopold schreef ontzet in zijn dagboek dat de koning 64 was en zijn gemalin slechts 22.⁴⁶

Terwijl het Britse parlement het te druk had om in te stemmen met een staatstoelage die was toegesneden op Leopolds aanstaande huwelijkse staat, eiste het vorstelijk paar dat het huwelijk in Groot-Brittannië in plaats van in Arolsen zou plaatsvinden. Prinses Marie, getrouwd met de kroonprins van Württemberg, maande bovendien haar zus Emma in Nederland dat zij niet moest toestaan hun moeder de hand van koningin Victoria te laten kussen. De geboren prinses van Nassau moest in haar waardigheid worden gelaten: het was al genereus genoeg dat moederlief Helene toestond om naar Engeland te gaan.⁴⁷

Koningin Victoria ontving de familieleden van haar aanstaande schoondochter, onder wie koning Willem III en koningin Emma, binnen Windsor Castle. Zij memoreerde in haar dagboek dat zij de Nederlandse koning al 33 jaar niet meer had gezien en Emma totaal niet kende. De koning zag er oud uit, was lichamelijk erg omvangrijk geworden en grijssharig. Hij sprak opvallend goed, vrijwel accentloos Engels. Aangezien besloten was dat hij de eretekens van de Garter, de ridderorde van de Kousenband, zou ontvangen, leidde koningin Victoria hem naar de Van Dyk room. De koning was emotioneel zwaar bewogen door dit eerbetoon. Hij bleef Victoria's hand vasthouden en schudden.⁴⁸ Aan dochter Vicky schreef Victoria de volgende dag dat de Nederlandse koning rustig was en probeerde zo min mogelijk opdringerig te zijn. Dankzij Emma was hij een compleet andere man geworden. Emma zou een knappe vrouw zijn geweest indien zij als gevolg van het vochtige Nederlandse klimaat niet zo'n slechte, rood uitslaande huid had gehad.⁴⁹

Het Nederlands koningspaar kwam voor feestelijkheden die nog vóór de huwelijksluiting ruw verstoord werden door binnenkomende telegrammen: prinses Marie van Württemberg, drie maanden zwanger, bevond zich in levensgevaar. Op de trouwdag beviel zij van een doodgeboren kind. Zij stierf drie dagen later. Het huwelijk ging door. De familie van de bruid verliet echter voortijdig Engeland. Bij zijn afscheid verzekerde Willem III koningin Victoria bij herhaling zijn grote dank voor de Garter: hij zou hem altijd dragen. Koningin

⁴⁴ RA VIC/ADDW/2/81. 28 november 1865.

⁴⁵ *Dearest Child* (Londen 1964) 254-255. 16 mei 1860.

⁴⁶ Charlotte Zeepvat, *Prince Leopold. The Untold Story of Queen Victoria's Youngest Son* (Stroud 1998) 162-175. Brieven van koningin Victoria aan dochter Vicky: *Beloved Mama* (Londen 1981) 111-112.

⁴⁷ Zeepvat, *Prince Leopold*, 172-5. KHA A47-IVa-21. Brief van prinses Marie aan koningin Emma, 18 april 1882.

⁴⁸ RA VIC/MAIN/QVJ/1882: 26 en 28 april 1882. www.queenvictoriajournals.org.

⁴⁹ *Beloved Mama*, 118.

Victoria vond het spijtig afscheid te moeten nemen van koningin Emma en haar familie. Zij mocht en respecteerde de Waldecks. Ze waren zó simpel, zo'n eenheid met zó weinig pretenties.⁵⁰

Emma bedankte achteraf koningin Victoria schriftelijk voor de wijze waarop de Britse koningin haar en haar familie gesteund had in de afschuwelijke uren dat zij in afwachting waren van nieuws over prinses Marie. In een religieus getinte brief aan haar 'dear Sister' vertelde koningin Emma dat de gezamenlijke zusjes altijd een intieme eenheid hadden gevormd en dat zij zich nog nauwelijks kon realiseren dat de kring smaller was geworden. Ook was zij dankbaar voor de interesse die Victoria voor haar dochtertje had getoond. Namens Willem III sprak zij nogmaals dank uit voor het hartelijke ontvangst die beiden gekregen hadden.⁵¹

Slechts door telegrammen en een enkele simpele brief werd in de daarop volgende jaren contact gehouden rond alle sterfgevallen. In maart 1884 stierf prins Leopold: mede namens Willem III stuurde koningin Emma een telegram om een diepgevoelde sympathie over te brengen aan de moeder die tegelijkertijd een *Majesty* was.⁵² Per telegram werd koningin Victoria ingelicht over Emma's eerste regentschap, de dood van Willem III en het tweede regentschap. Victoria wilde Helene naar Nederland sturen. Dit aanbod werd afgeslagen: Emma liet weten nauwelijks tijd over te hebben. Zij stelde meer prijs op Helene's emotionele steun in een later stadium.⁵³ Een paar jaar later deed Emma tevergeefs moeite een ontmoeting te regelen bij een doorreis van koningin Victoria via Vlissingen naar Zuid-Frankrijk. De betrekkingen werden pas weer hervat op het moment dat koningin Emma haar dochter kwam voorstellen aan koningin Victoria.⁵⁴

Deze reis is gereconstrueerd in hoofdstuk 5: het was in de eerste plaats een bezoek dat gericht was op Wilhelmina's opleiding. Aan koningin Victoria schreef Emma dat zij wachtte tot het moment dat Wilhelmina er educatief het meeste profijt van zou hebben.⁵⁵ Opvallend is wel dat koningin Emma haar bezoek al aankondigde bij koningin Victoria voordat toestemming werd gevraagd aan de Raad van Voogdij.⁵⁶ Er was ook veel meer vorstelijk vertoon dan een bezoek in incognito rechtvaardigde. Het bezoek zelf bleef bij een vernieuwing van relatief oppervlakkige contacten. Er zijn geen aanwijzingen dat koningin Emma als regentes haar 'collega' aansprak op advies over hoe zij haar regentschap moest vormgeven. Wel is duidelijk dat koningin Emma de gelegenheid nam tot politiek netwerken in de kring van vooraanstaande Britse politici. Jaren later vertelde Emma W.H. de Beaufort dat zij een koninklijke lobby had gevoerd om de Britse ambassadeur in Den Haag, die te driftig en te kort aangebonden was voor de Nederlandse politieke verhoudingen, weg te krijgen. 'Ik heb hem *weggelobt*, want ik heb zijn lof in Londen zoo sterk verkondigd dat hij tot ambassadeur te Weenen is benoemd, wat men hem eigenlijk niet had willen maken omdat men aan het Engelsche hof hem niet mocht wegens zijne bruuske manieren.'⁵⁷

⁵⁰ RA VIC/MAIN/QVJ/1882: 26 tot en met 28 april 1882. www.queenvictoriajournals.org.

⁵¹ RA VIC/MAIN/J/106/13A. Brief van 7 mei 1882. Op 2 mei 1882 had koningin Victoria in een korte brief geschreven: 'My heart bleeds for you.': KHA A47-IVb-8. 'Dear Sister' was een beleefdheidstitel die paste binnen de tradities van de 'internationale der monarchieën', het is geen aanduiding van een concrete familieband.

⁵² RA VIC/MAIN/R/14/67 (aan prinses Beatrice) en 68 (aan koningin Victoria).

⁵³ RA VIC/MAIN/J/106/13A, 17, 29-31, 32, 34, 38, 39, 41, 48, 71, 77. Een selectie van uitgewisselde brieven en telegrammen is gepubliceerd: *The Letters of Queen Victoria, 1886-1901*, II: 659-660, III: 503-504, III: 276-277. Brieven van koningin Victoria aan koningin Emma in: KHA A47-IVb-8.

⁵⁴ RA VIC/MAIN/Z/106/45. Brief van koningin Emma aan koningin Victoria, mei 1892. Schaarse brieven van koningin Victoria aan koningin Emma in: KHA A47-IVb-8.

⁵⁵ Koningin Emma aan koningin Victoria, 14 maart 1894. RA VIC/MAIN/Z/106/61.

⁵⁶ KHA A50-XIVa-1. 14 maart 1895, no. 85.

⁵⁷ *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, II, 995.

De correspondentie met zusje Helene was persoonlijker. Er zijn geen aanwijzingen te vinden dat Helene een adviseur was. Integendeel, koningin Emma zat duidelijk in de rol van de oudere zus en was in brieven juist op kritieke momenten bevoogdend in de richting van Helene. In oktober 1883 schreef Emma in een curieus mengsel van wat onbeholpen Engels en Duits een prekende brief aan haar zusje: zij was blij dat haar zusje een foutloze Engelse brief had kunnen schrijven. Zij hoopte dat Helene binnenkort óók in staat zou zijn om Leopolds brieven te schrijven: dat was de plicht van een echtgenote. Bovendien was het een goede tijdsvulling voor Helene terwijl Leopold aan het lezen was. Helene werd gemaand om diverse kranten te lezen om de politiek goed te volgen.⁵⁸

Helene leek volgens haar dochter Alice sterk op Emma: een sterke persoonlijkheid, moedig, intelligent en boven alles zeer religieus en moralistisch. Als kinderen hadden Alice en haar broertje ‘Charlie’ de term *duty* leren haten.⁵⁹ Alice bewaarde haar moeders correspondentie en gebruikte ze voor het schrijven van memoires. Waarschijnlijk is niet alles bewaard gebleven. Emma’s brieven geven echter een duidelijk beeld: koningin Emma maande tot plichtsbesef en benoemde zichzelf tot adviseur op het moment dat Alice’s broer de erfopvolger in Saksen-Coburg en Gotha werd. De erfopvolging was overgegaan van Alberts oudere broer Ernest naar Alberts zoon Alfred: met oog op zijn Britse kandidatuur werd de oudste zoon van Victoria en Albert gepasseerd. De dood van Alfreds zoon had dramatische gevolgen voor Helene’s gezin: de Duitse keizer Wilhelm II en zijn staf eisten dat ‘Charlie’ in Duitsland zou worden opgeleid. Deze visie werd ook door leden van Helene’s schoonfamilie gedeeld.⁶⁰

Alice was terughoudend in haar memoires, maar bewaarde brieven waarin het familieconflict werd uitgevochten. Koningin Emma stelde zich op het standpunt van de rest van de Britse en Duitse familie: een troonopvolger hoorde te worden opgevoed in het land waar hij eens over zou gaan regeren. Het probleem was echter dat in de Duitse personele unie Saksen-Coburg en Gotha nauwelijks meer iets regeren viel nadat de politieke macht was uitgehold met de vorming van het Duitse keizerrijk. Wilhelm II en zijn adviseurs stelden opleidingseisen waaraan Helene niet wilde voldoen. Emma probeerde een rol te spelen door het enige relevante dynastieke contact dat zij had – de prins van Wied, getrouwd met een dochter van de Nederlandse prins Frederik – naar voren te schuiven als bemiddelaar in een hoog oplopend dynastiek conflict over de politieke voogdij van de vaderloze ‘Charlie’.⁶¹ Emma maande haar zusje: vooral eisen dat de militaire dienstplicht niet zou beginnen voordat het kind negentien jaar oud was. Zij gaf ook een mening die Helene minder aanstond: hoe langer de prins op het Engelse Eton zou blijven, hoe meer problemen hij later zou krijgen in het aanleren van de Duitse taal en aansluiting zou krijgen op zijn studie in Duitsland. Hoe eerder begonnen werd met een ‘Duitse’ opleiding, hoe beter het volgens haar was. Zonder medeweten van Helene vroeg Emma advies aan Wilhelm Wied. Zij stuurde zijn brief, met het verzoek haar niet te bemoeizuchtig te vinden, door aan Helene. Onder protest haalde Helene uiteindelijk haar zoontje van Eton. Zij stelde als eis dat zij de belangrijkste voogd zou blijven en overal in Duitsland in de nabijheid van haar zoon mocht wonen.⁶² Emma was dus betrokken bij zuiver dynastieke politieke betrekkingen, maar zij hadden betrekking op Duitsland.

⁵⁸ RA VIC/ADDA30/1353. Brief van 19 oktober 1883. Incompleet en slecht leesbaar bewaard gebleven.

⁵⁹ Alice, *For my grandchildren. Some Reminiscences of Her Royal Highness Princess Alice* (Londen 1966) 7, 9, 39-40, 84.

⁶⁰ Alice, *For my grandchildren*, 83-87.

⁶¹ Voor de achtergronden van de *Fürst zu Wied*, en met name de aanspraken op het Nederlands koningschap, zie: Cleverens, *De Oranje-erfopvolging rond de troonopvolging*, 110-116.

⁶² RA VIC/ADDA30/1264-1266, 1270, 1273, 1274. Alice, *For my grandchildren*, 87-92. Alice beschreef vervolgens een jeugd die grotendeels in Duitsland, onder meer in Potsdam, werd doorgebracht.

Koningin Victoria beschreef Emma na een hernieuwde ontmoeting in 1898, in het Franse Cannes, als een excellente vrouw: plezierig, simpel en sympathiek.⁶³ De omschrijvingen van Sophie van Saksen-Weimar-Eisenach waren anders. Koningin Victoria maande in 1858 haar pas gehuwde dochter Vicky om in Weimar vooral zeer respectvol te zijn tegenover grootvorstin Maria Paulowna en goed de vorstelijke vormen in acht te nemen.⁶⁴ Een bezoek van Carl Alexander en Sophie werd in 1876 afgehouden nadat de dames hun oordeel hadden gegeven over Sophie's mislukte huwelijkspolitiek. Grootvorstin Sophie was volgens Vicky zeer beledigd dat de verloving van haar zoon eenzijdig verbroken was. Het was een *blow* voor de trotse, ambitieuze en wereldse groothertogin. Vicky kon weinig sympathie voor haar opbrengen: zij vond Sophie een koude, harteloze vrouw. Het zou moeilijk worden om geschikte partners voor de dochters te vinden: ze waren erg lelijk en ongezonder. Helaas waren ze ongelukkig thuis en wilden daarom zo snel mogelijk trouwen.⁶⁵

Vicky en Victoria waren vol lof over Emma. Zij waren daarentegen kritisch over grootvorstin Sophie.⁶⁶ Het is wel begrijpelijk waarom Emma en Sophie zelf elkaar mochten en vertrouwden. In de Nederlandse literatuur overheerst nog het hagiografische beeld dat gecreëerd werd rond Sophie's dood in 1897, toen de geboren Nederlandse prinses overleed terwijl zij tweede in de lijn van de Nederlandse erfopvolging was. 'Als telg uit het Huis van Oranje, waaruit zoo vele groote staatslieden voortgekomen zijn, en opgegroeid in het vrije Nederlandsche staatswezen, gevoelde de Groothertogin Sophie eene levendige belangstelling in staatkundige aangelegenheden; de staatmansgeest harer voorvaderen, welke in haar voortleefde, was bovendien geschoold door een innig verkeer met haar vader, met wien zij tot aan diens dood eene gestadige briefwisseling onderhield, waarin zij blijk gaf van doorzicht en groote kennis in staatkundige verhoudingen en verwickelingen. Door eene vriendschappelijke betrekking tot den Staatsminister von Watzdorf, den veeljarige leider der Weimarsche regeering, werd hare staatkundige vorming nog verder ontwikkeld.' In dit hagiografische artikel uit 1898, dat in zowel Weimar als Nederland werd gepubliceerd, werd grootvorstin Sophie geen daadwerkelijke politieke invloed toegeschreven. Haar oordeel zou echter in vorstelijke kringen, waaronder bij keizer Wilhelm II, bijzonder gewaardeerd zijn.⁶⁷

De vorstin werd door de voormalig hoofdbibliothecaris van de Hofrath in Saksen-Weimar omschreven als een strenge vrouw vol plichtsbetrachting, die zich met een warm en diep gevoel – een 'zielenadel' – toelegde op charitatieve zaken. De basisregels van het door haar gestichte 'Sophienhaus', een inrichting waar verpleegsters werden opgeleid, gaven inzicht in de regels die zij zichzelf oplegde: 'Het bewustzijn, het geschonken leven nuttig te besteden, de christelijke plichten naar beste weten en krachten te vervullen, schenkt eene welgemoed die door zware beproevingen niet verdreven kan worden.' Ook de tweede richtlijn kwam dicht in de buurt van Emma's taakopvatting: 'Zich zelf te beheerschen is een eerste vereischte voor degelijkheid en nauwgezette plichtsvervulling.'⁶⁸

Uit de recente Duitse literatuur doemt een beeld op van een dochter van de trotse, majestueuze Anna Paulowna: een vrouw die volgens de tradities van de Oranjes en Romanovs was opgeleid voor een rol van *Dignität und Geschäftssinn*. Grootvorstin Sophie was een rijke en zelfbewuste vrouw die haar leven met eigen, vooral charitatieve doelen, indeelde. Zij dacht

⁶³ *Beloved and darling Child* (Londen 1990) 213. 26 april 1898.

⁶⁴ *Dearest Child*, 81-82.

⁶⁵ *Darling Child* (Londen 1976) 58-61 (3 en 12 september 1872), 204 (2 februari 1876).

⁶⁶ Vicky op 8 mei 1895: 'I have the greatest respect for Queen Emma.' *Beloved and darling child*, 119.

⁶⁷ Z.n., 'Een vorstin van beteekenis'. *Haagsch Jaarboekje voor 1898* (Den Haag 1898) 1-12, alwaar 4-5. Bewerking van een artikel ('Zum Gedächtnisz') van P. von Bojanowski, 'Oberbibliothekar Geh. Hofrath' in groothertogdom Saksen, gepubliceerd in *National Zeitung* en vervolgens overgenomen in *Weimarische Zeitung* op 4 april 1898.

⁶⁸ 'Een vorstin van beteekenis', 9-10. Zie voor *Sophienstift*, *Sophienhaus* en andere charitatieve instellingen alsmede hun religieus geïnspireerde karakter: Gerth van Wijk, *Prinses Sophie der Nederlanden*, 62, 74-76.

in praktische en concrete termen en voerde consequent haar ideeën uit op het gebied van educatie voor jongeren, kunst en literatuur. Zij liet zich daarbij niet gemakkelijk beïnvloeden. Binnen de uitvoering van haar projecten overlegde Sophie nauwkeurig, snel en grondig over te nemen beslissingen en gaf duidelijke aanwijzingen. Zij toonde zich daarbij steeds energiek en begripvol. Als persoon was zij afstandelijk, streng-gedisciplineerd, sterk gericht op vorstelijke representatie, daadkrachtig en vol plichtsbesef. Het hof in Weimar – waarin cultuur en de hoge internationale politiek op de voorgrond stonden – werd voortreffelijk georganiseerd. Dit hof werd ook nogal pedant genoemd: schoonmoeder Maria Paulowna had stijve conventies ingevoerd en zolang zij leefde had Sophie deze te volgen. Op latere leeftijd werd Sophie als een matrone omschreven: volslank, grijs haar, zwarte kanten muts en een samengetrokken mond. In iedere situatie kon zij in een gedistantieerde aristocratische basishouding aangetroffen worden. Haar echtgenoot was grotendeels financieel afhankelijk van haar. Hoewel Sophie zich ‘een zeer zelfstandige natuur’ toonde, was het huwelijk niet slecht. In Carl Alexanders dagboeken is geen kwaad woord terug te vinden over zijn echtgenote terwijl zij hem was opgedrongen via dynastieke huwelijkspolitiek. In de eerste dagen na haar dood beklagde hij zich dat hij alleen nog over Gods hulp kon beschikken.⁶⁹

Grootvorstin Sophie onderhield niet zozeer een intensieve correspondentie met haar vader, als wel met haar moeder Anna Paulowna. Per jaargang werden Anna’s brieven gebundeld in fraaie boekwerken.⁷⁰ De correspondentie tussen groothertogin Sophie en koningin Emma is daarentegen weinig omvattend. In het Thüringisches Hauptstaatsarchiv Weimar, waar de voormalige groothertogelijke archieven tegenwoordig zijn ondergebracht, bevinden zich slechts brieven en telegrammen met weinig inhoudelijke waarde. De stukken tonen vooral hoe een goede persoonlijke relatie tot stand kwam. In formele brieven schreef Emma tussen 1889 en 1891 over de medische conditie van haar echtgenoot, zijn begrafenis en het op zich nemen van het regentschap. Een conceptbrief van grootvorstin Sophie toont dat er vervolgens overleg was over de formele afhandelingen van Willems dood als koning van Nederland en groothertog van Luxemburg. Na de begrafenis werd de toon hartelijker: Emma bedankte haar schoonzus voor de sympathieke opstelling tijdens de begrafenis van Willem III en liet haar in 1891 via telegrammen weten dat de ‘tournée’ naar Amsterdam en het bezoek van de Duitse keizer naar tevredenheid waren verlopen.⁷¹

De meer persoonlijke brieven bevinden zich in het Koninklijk Huisarchief. Ook dit is niet veel: twee brieven die koningin Emma aan de grootvorstin richtte, een brief die haar lectrice schreef en enkele binnenkomende brieven van grootvorstin Sophie.⁷² Groothertogin Sophie was duidelijk een klankbord voor Emma.⁷³ De brieven bevestigen wat Wilhelmina zelf in haar memoires en gesprekken met haar particulier secretaris kwijt had gewild: de grootvorstin was betrokken bij haar vorming en opleiding. Koningin Emma klaagde hoe moeilijk Wilhelmina in de omgang was en haar lectrice deed concrete mededelingen omtrent het aannemen van onderwijzers. Een informeel adviseurschap in Nederlandse politieke zaken is niet uit de schaarse brieven op te maken. Het bleef waarschijnlijk bij hetgeen Emma zélf kwijt wilde: de grootvorstin had haar in haar verlovingsstijd in Arolsen voorbereid op de Nederlandse verhoudingen. In Nederland trof Emma talrijke adviseurs aan en moest met name tijdens haar regentschap roeien met de riemen die zij had: personen binnen het eigen

⁶⁹ Jena, *Das Weimarer Quartett*, 220, 230, 234-235, 240, 260, 265; Jena, ‘Grossherzogin Sophie von Sachsen-Weimar-Eisenach. Dignität und Geschäftssinn’, 108-109, 114. Pötke, *Carl Alexander*, 397.

⁷⁰ ThHStAW, Grossherzogliches Hausarchiv A VII, nr. 183a & 183b; ThHStAW, Grossherzogliches Hausarchiv A VII, nr. 17.

⁷¹ ThHStAW, Grossherzogliches Hausarchiv A VII, nr. 78. Fotokopieën aanwezig in het Koninklijk Huisarchief: KHA A44b-IV-7, nummer 1.

⁷² KHA A47-IVa, nummer 11 tot en met 13.

⁷³ Zie citaten die Verburg gaf uit de correspondentie: *Koningin Emma*, 47-51, 121-122, 132-133, 138, 144-145, 160, 171, 185-186. Zie verder hoofdstuk 5.

huishouden en het Kabinet der Koningin. Wilhelmina heeft zelf Sophie's belangrijkste rol omschreven: de grootvorstin vormde haar tot koningin. Beter dan de moeder kon grootvorstin Sophie de jeugdige Wilhelmina 'invoegen in de stoet der Oranjes' en daarbij 'de continuïteit, de samenhang met het voorgeslacht' verzekeren.⁷⁴

Grootvorstin Sophie speelde daarmee een typisch dynastiek politieke rol bij Wilhelmina's opvoeding en opleiding, maar er zijn geen aanwijzingen dat zij Emma ook bijstond als adviseur hoe zij als regentes moest handelen in staatkundige zaken. In Sophie's persoonlijk archief te Weimar zijn ook geen andere stukken nagelaten die daarop wijzen. De grootvorstin onderhield nauwelijks contacten met ministers en leden van het koninklijk huishouden. Voor zover dit het geval was: doorgaans had de correspondentie betrekking op dynastieke aangelegenheden zoals het groothertogdom van Luxemburg na de dood van prins Hendrik in 1879 en de afhandeling van financiële nalatenschappen.⁷⁵

Er zijn geen aanwijzingen voor een invloed van grootvorstin Sophie op het gebied van vorstelijke representatie in Nederland, een suggestie die voortvloeit uit het werk van historicus Jaap van Osta.⁷⁶ Sophie's echtgenoot, grootvorst Carl Alexander van Saksen-Weimar en Saksen-Eisenach, voerde op grote schaal een dynastiek gekleurde mecenaatspolitiek die de *gloire* van de kleine vorstendommen moest ondersteunen. Groothertogin Sophie ondersteunde deze politiek en is waarschijnlijk de belangrijkste geldschietster geweest. Zij had haar eigen projecten in de vorm van de bouw van het Goethe-Schiller-Archiv en het uitgeven van Goethes volledige schriftelijke nalatenschap in 144 banden, de *Sophienausgaben*.⁷⁷ Het eerste letterkundige genootschap in Weimar, de Deutsche Shakespeare-Gesellschaft, kwam ook met haar actieve en stimulerende steun tot stand.⁷⁸ In Nederland was een dergelijke situatie echter niet van toepassing: kunstmecenaat werd niet als overheidstaak gezien.⁷⁹

Koningin Emma is waarschijnlijk beïnvloed door de pracht en praal in Weimar die een sterk dynastiek verheerlijkend element had. Er is een duidelijk verband tussen de bouw van het Koninklijk Huisarchief en het reeds bestaande Grossherzogliches Archiv. Het Koninklijk Huisarchief was echter nadrukkelijk een privaat gebouw, terwijl het groothertogelijke archief een staatsinstelling was. In Weimar was de grens tussen de representatie van staat en dynastie nog vloeiend.⁸⁰ De beïnvloeding zat waarschijnlijk alleen in bouwtechnische elementen en

⁷⁴ Booy, *Het is stil op Het Loo*, 98-99. Zie verder de intro van hoofdstuk 3 en Emma's eigen mededelingen in hoofdstuk 5.

⁷⁵ ThHStAW, Grossherzogliches Hausarchiv A VII, nummers 143, 192a, 156, 157. Opvallend is dat er afschriften zijn van stukken die betrekking hebben op de opvoeding van kroonprins Willem: ThHStAW HA B (Niederlande), no. 145.

⁷⁶ Vgl. *Drie vorstinnen*, 18-19.

⁷⁷ Jutta Hecker, *Wunder des Worts. Leben in Banne Goethes* (Berlin 1989) 22-40. Gerhard Schmid, "Ein nationales Kleinod". Zur Gründung des Goethe- und Schiller-Archivs', in: Helmut Th. Seemann & Thorsten Valk (red.), *Das Zeitalter der Enkel. Kulturpolitik und Klassikrezeption unter Carl Alexander. Jahrbuch 2010 Klassik Stiftung Weimar* (Weimar 2010) 229-249. Zie verder hoofdstuk 7.

⁷⁸ Eleonore von Bojanowski, 'Die Erste Protektorin der Deutsche Shakespeare-Gesellschaft, Grossherzogin Sophie, und ihr Enkel, Grossherzog Wilhelm Ernst von Sachsen', *Jahrbuch der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft* 59/60 (1924) 1-7. Christa Jansohn, "Even schrander als vriendelijk, even rechtvaardig als goedaardig". Sophie von Saksen-Weimar: beschermvrouwe van de *Deutsche Shakespeare-Gesellschaft*: <http://shakespeare.let.uu.nl/sophie.htm>.

⁷⁹ Vgl. Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, passim, voor een reconstructie van het Nederlandse cultuurbeleid tot in de moderne tijd. Zie verder de literatuuropgave in het notenapparaat van hoofdstuk 7.

⁸⁰ In Weimar was in zuivere vorm sprake van het *Monarchistische Prinzip*. Zie: Karl Ferdinand Werner, 'Fürst und Hof im 19. Jahrhundert: Abgesang oder Spätblüte?', in: Werner (red.), *Hof, Kultur und Politik im 19. Jahrhundert*, 1-53, alwaar 8. Zie nadere uitwerking, zonder dat Nederland of Saksen-Weimar behandeld worden, in: Martin Kirsch, *Monarch und Parlament im 19. Jahrhundert* (Göttingen 1999) passim. Met dank aan Gerhard Müller voor nadere toelichting op de wijze waarop dit principe voor Saksen-Weimar uitgewerkt kan worden.

mogelijk in vorstelijk praalvertoon – binnen het archief of binnen het Residenzschloss – dat in de twintigste eeuw met het vertrek van de groothertogelijke familie uit de stad verdween.

Een indicatie voor Emma's beperkte rol binnen de 'Internationale der monarchieën'. vormt ook de moeizame wijze waarop voor koningin Wilhelmina een huwelijkspartner werd gevonden. Keizer Wilhelm II wilde graag de contacten met zijn eigen dynastie aantrekken. Dit lag in Nederland echter gevoelig. Bovendien was de naamgeving een teer onderwerp: met een huwelijk zou formeel een andere dynastie op de Nederlandse troon komen. J.W.M. Schorer voerde zware huwelijksonderhandelingen met het Huis Mecklenburg over de *Staatsangehörigkeit*, de titel, jaarwedde uit de Nederlandse staatskas, rang in het leger en vooral de naamgeving. Hij verzuchtte in zijn dagboek: 'Ik zou er desnoods het huwelijk op laten afspringen, want een koningshuis bij ons zonder Oranje heeft geen kracht van bestaan.' Met een juridische kunstgreep werd geregeld dat de naam Oranje-Nassau via de vrouwelijke lijn in stand bleef. Tijdens de onderhandelingen, waarin Schorer heen en weer werd getrokken tussen een eigenzinnige Emma die de naam 'Nassau' wilde laten vallen en een gewiekste Duitse onderhandelaar: 'Opdat dan toch Oranje zou blijven, een naam voor mij althans van het allergrootste gewicht, zijn wij overeengekomen over de naam van Oranje-Mecklenburg, den naam eener nieuwe tak bij beide Huizen, maar toch altijd Oranje eerst. De kinderen moeten Oranjes, niet Mecklenburgers zijn. Men mag de historie niet in het aangezicht slaan.'⁸¹

Koningin Emma kwam op de connectie met Mecklenburg via haar naaste familieleden. Deze werden goed in de gaten gehouden door Duits-keizerlijke diplomaten in de hoop dat zij alsnog een Hohenzollern naar voren konden schuiven. Wilhelmina was dermate obstinaat van karakter dat een directe diplomatieke beïnvloedingspoging een tegengestelde reactie te weeg kon brengen. Met argwaan werd gekeken naar Emma's zusje Helene: het scheen dat koningin-moeder Emma in familierelaties het advies van haar zusje serieus nam. Helaas hadden de Duitsers geen *clever aunt* tot hun beschikking binnen de Nederlandse pers, en daarom kon het beste vanuit Londen genetwerkt worden.⁸²

In haar memoires, *For my grandchildren*, haalde Helene's dochter Alice sterk uit naar koningin Emma aangaande Wilhelmina's huwelijk met prins Hendrik van Mecklenburg. Impliciet toonde zij dat Emma geïsoleerd stond binnen grotere dynastieke familiebanden. Hendrik was in Alice's ogen een saaie, dikke jonge man met een bedenkelijke moraal. Een goed antecedentenonderzoek was achterwege gebleven. Alice's thesaurier had dit ook ingepeperd aan Emma's adviseurs toen Hendrik een teleurstelling bleek te zijn: er was niets gevraagd aan familieleden of hun adviseurs, maar zij hadden alles zélf geregeld.⁸³

Zusje Helene en schoonzus Sophie van Saksen-Weimar maakten deel uit van Emma's dynastieke netwerk. Dit netwerk kwam in de praktijk in actie waar het huwelijken, verdeling van erfenissen en de opleiding van een troonopvolger betrof. Zowel Helene als Sophie hielden de politieke ontwikkelingen in hun nieuwe land waarschijnlijk goed in de gaten omdat dit onderdeel uitmaakte van een dynastiek gekleurde politiek en steun aan hun echtgenoten. Koningin Emma deed hetzelfde voor haar nieuwe land. Er zijn geen aanwijzingen dat zij haar dynastieke netwerk gebruikte voor een vernieuwende invloed op het niveau van het Nederlandse monarchale systeem of de representatie daarvan. Wel gebruikte zij een bezoek aan Londen mede om Nederlandse nationale belangen te dienen. Bij het zoeken van een

⁸¹ Raadsman achter de troon, 72-74.

⁸² Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 203-228. Raadsman achter de troon, 63-94. Gezant Von Pourtalès aan Von Bülow, 8 mei 1900: *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland*, derde periode, deel 6 (RGP 128) 43-46. Paul von Hatzfelt aan Friedrich von Holstein, 28 april 1899: *The Holstein Papers*, IV, 108-113.

⁸³ Alice, *For my grandchildren*, 98.

huwelijkspartner voor Wilhelmina in 1901 maakte Emma volgens haar nichtje zelfs te weinig gebruik van het dynastieke netwerk.⁸⁴

De meerwaarde van Emma's dynastieke netwerk voor de nationale en internationale politiek van Nederland is waarschijnlijk beperkt tot een kleine ondersteunde rol van Emma voor de ministers van Buitenlandse Zaken. De neutraliteitspolitiek van Nederland vormt gedeeltelijk een verklaring voor Emma's concrete, voorzichtige acties.⁸⁵ Haar opstelling binnen de directe familiekring en de relatief oppervlakkige contacten met koningin Victoria tonen echter dat er meer aan de hand was. Uitgebreid onderzoek in internationale archieven en gepubliceerde internationale diplomatieke bronnen is noodzakelijk om de precieze reikwijdte van Emma's dynastieke netwerk en haar concrete inbreng binnen de 'Internationale der monarchieën' nader in beeld te brengen. Gezien de bewaard gebleven archivalia binnen de Royal Archives en het Grossherzogliche Archiv in Weimar zijn er voornamelijk aanwijzingen dat Emma's rol klein was. Het is bovendien opvallend dat koningin Emma via het diplomatieke gezantennetwerk navraag liet doen bij buitenlandse hoven. Alleen uit Weimar kreeg zij via informele netwerkkanalen informatie toegestuurd.⁸⁶ Waarschijnlijk stond koningin Emma grotendeels geïsoleerd van de 'Internationale der monarchieën' waar het de internationale politiek betrof. In concrete gevallen kon zij alleen, door een doelgerichte persoonlijke inzet te tonen, een Nederlands nationaal of een dynastiek belang dienen in haar kring van de *extended family*.⁸⁷ Bovendien richtte koningin Emma zich concreet steeds op de bijzondere band tussen Oranje en Nederland. Het ligt daarom niet voor de hand dat binnen het internationale dynastieke netwerk aanwijzingen zijn te vinden voor een internationale uitwisseling van denkbeelden over de vraag hoe het Nederlandse koningschap vorm gegeven kon worden.

Een liberaal, burgerlijk georiënteerde regentes die public relations bedreef?

In dertig jaar tijd is een historiografisch beeld gegroeid: koningin Emma was een liberaal burgerlijk georiënteerde regentes die de tijdgeest goed aanvoelde en met een burgerlijk 'schikken en plooiën' tegemoet kwam aan de wensen van de liberale burgerij. Met een public relations-beleid avant la lettre dan wel 'monarchistische propaganda' zou zij de Nederlandse monarchie een nieuwe, op maatschappelijk draagvlak gebaseerde, functie hebben gegeven.⁸⁸ Uit de reconstructie kwam echter geen intentie tot vernieuwing naar voren. Iets 'nieuws' ontstond vooral als reactie op een negatieve *legacy* uit het verleden of concrete vragen en

⁸⁴ Alice, *For my grandchildren*, 98.

⁸⁵ Vgl. C.A. Tamse, 'Keizer Wilhelm II en Koningin Emma op staatsbezoek', in: Tamse, *Het Huis van Oranje en andere politieke mythen*, 112-129, alwaar 128-129.

⁸⁶ KHA E14b-Ib-43: archief Weimar. KHA E14b-Ib-44: inlichtingen bibliotheken. KHA E1b-IIb-162: inlichtingen pensioenregelingen aan Duitse hoven. Vgl. KHA E18a-P-7: in Spanje opgevraagd informatie over de samenstelling van de huishoudens van de minderjarige koning en de regentes.

⁸⁷ Zie bijvoorbeeld, als aanvulling op de bovenvermelde cases, de tactische wijze waarop koningin Emma, direct na de dood van prins Alexander in 1884, handelde waar het de erfopvolging in Luxemburg betrof en de belangen van een oom, Adolphe van Nassau diende. Koningin Wilhelmina was in Luxemburg uitgesloten van de troonsopvolging. Zie: C.A. Tamse, 'Koningin Emma en het probleem van de Luxemburgse troonopvolging', in: idem, *Het Huis van Oranje & andere politieke mythen* (Amsterdam 2002) 98-111.

⁸⁸ Te Velde, 'Oranje, koninginnedag en het verloren verleden', 184-185. Zie voor voorbeelden t.a.v. een op public relations of propaganda gerichte koningin: A.W. Vliegthart in voorwoord bij: *Wij zijn er nog. Het regentschap van koningin Emma 1890-1898* (Apeldoorn 1989) 5. Henriëtte de Heer, 'Zichtbaar koningschap. De provinciale bezoeken van Koningin-Regentes Emma en Koningin Wilhelmina in de jaren 1892-1895' (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Leiden, 4 juni 1993) 8-9, 98-99. Jord Schaap, *Het recht om te waarschuwen. Over de Radio Oranje-toespraken van koningin Wilhelmina* (Amsterdam 2007) 38-43. Marga Altena, 'De keuze van de koningin. Staatsieportretten en de verbeelding van de monarchie', in: C.A. Tamse (red.), *De stijl van Beatrix. De vrouw en het ambt* (Amsterdam 2005) 122-148, alwaar 138.

conflicten. In de literatuur ontbreken concrete aanknopingspunten voor een beleid dat tegenwoordig als public relations wordt geduid: meestal wordt verwezen naar een veronderstelde liberale basishouding van Emma die goed aansloot bij de Nederlandse ‘burgerlijke cultuur’ en een ‘schikken en plooiën’ in die cultuur. Als onderdelen van dit beleid worden doorgaans twee zaken genoemd: de bezoeken aan het land en een actief pers- en fotografiebeleid. Deze zaken verdienen daarom nadere aandacht.

De bezoeken aan het land zijn uitgebreid gereconstrueerd in hoofdstuk 6: zij gingen terug op oude precedentes. Het bezoek aan de provincie Friesland was zelfs programmatisch grotendeels een kopie van het bezoek dat Willem III in 1873 bracht. Bovendien reageerde koningin Emma in concrete gevallen op een vraag tot bezoek. Een intentie tot vernieuwing is dus twijfelachtig. Voor een actief persbeleid, een tweede belangrijke reden waarom koningin vaak een rol van public relations wordt toegedicht, zijn in de archieven van hofdepartementen evenmin aanwijzingen te vinden. De journalen van de hofmaarschalk vermelden dat persberichten werden uitgevaardigd over de moeizame omstandigheden rond de geboorte van prins Alexander en de ziekte van Willem III. De journalen, bijgehouden in gebonden boeken, vermelden tijdens het regentschap van koningin Emma daarentegen niet dat hofcommuniqués werden uitgevaardigd omtrent de bezoeken in het land of de opvoeding van Wilhelmina in haar algemeenheid. Klaarblijkelijk bleef deze nieuwsvoorziening achterwege.⁸⁹

De stelling is ook relatief nieuw. In 1958 reconstrueerde D.H. Couvee de inhuldigingsfeesten en wat daaraan vooraf ging. Via uitgebreid onderzoek in destijds beschikbare archieven en krantenpublicaties constateerde hij dat het hof bepaald niet had meegewerkt om de publieke honger over Wilhelmina’s voorbereiding op de troon te stillen. ‘Slechts enkele gepasteuriseerde, vele malen gecontroleerde feitjes uit Haar jeugd zijn overgeleverd. Voor 1898 druppelde nu en dan anekdotes door, die breed uitgemeten in de pers werden weergegeven. Nieuws over het Koninklijk kind werd vermeld in afgemeten, deftige hofcommuniqués. Onvermijdelijk leidde deze terughoudendheid tot geruchten en ‘canards’, die vooral in de buitenlandse pers gretig aftrok vonden. Het overlijden van Koning Willem III en het daaruit voortvloeiende feitelijke koningschap van Wilhelmina was een bron van journalistieke fantasieën.’⁹⁰

De pers werd waarschijnlijk ingelicht door de opstellers van de programma’s in de te bezoeken gebieden. Uit de reconstructie in hoofdstuk 6 bleek dat de lokale en regionale bestuurders soms zelfs een bezoek uitlokten via de pers. Concrete aanwijzingen voor een actief ‘propagandabeleid’ via de fotografie ontbreken in archivalia binnen het Koninklijk Huisarchief.⁹¹ Er waren foto’s in omloop, maar Wilhelmina had hier zelden voor geposeerd. Met name rond de troonswisseling in 1890 en inhuldiging in 1898 waren goede foto’s noodzakelijk voor zakelijke doeleinden: het portret van het staatshoofd sierde menig vertrek in overheidsgebouwen, de postzegel en de munt. Zeker rond de inhuldiging in 1898 vond een uitgebreide merchandising plaats van de schaars in omloop gebrachte foto’s.⁹² In de negentiende eeuw waren de auteurs- en beeldrechten echter nauwelijks geregeld.⁹³ Een eenmaal door het hof vrijgegeven foto kon eindeloos worden gereproduceerd en gekopieerd

⁸⁹ KHA E10a-IV-b-6; E10-IVb-17. Zowel de journalen van de hofmaarschalk als de registers van inkomende en uitgaande stukken van het particulier secretariaat warden bijgehouden in gebonden, gelinieerde boekwerken. Het is daarom onmogelijk dat daarin achteraf gecensureerd werd.

⁹⁰ D.H. Couvee, *Leve de Willemien! Het jaar 1898 van Wilhelmina’s inhuldiging opnieuw beleefd* (Den Haag 1958) 37. Ten onrechte schreef Couvee over ‘kroningsfeesten’.

⁹¹ Vgl. Altena, ‘De keuze van de koningin’, 138.

⁹² Vgl. Hans Rooseboom, ‘Een koningin voor iedereen. Verschijningsvormen en verspreiding van portretten van Wilhelmina in het jaar van haar inhuldiging’, *Leids kunsthistorisch jaarboek* 12 (2002) 371-388.

⁹³ Marijke Reinsma, ‘Van kopijrecht naar auteursrecht’, *Pro Memoria* 9 (2007) 18-32. C.F.J. Schriks, *Staats auteursrecht cum annexis* (Zutphen 2010) 225-261. Met dank aan Joan Hemels voor het geven van deze eye-opener en literatuurverwijzingen.

door andere fotografen zonder dat het hof daar controle over had. Het stond onderdanen ook vrij om foto's van de koninginnen te maken tijdens bezoeken in het land en deze te verspreiden.

Historici hebben grote waarde toegekend aan foto's van koningin Wilhelmina in lokale klederdracht.⁹⁴ In hoofdstuk 6 is beschreven dat het Friese kostuum een kostbaar geschenk was geweest. Koningin Emma is waarschijnlijk getipt dat het op prijs gesteld zou worden indien de jonge koningin het kostuum zou dragen tijdens de harddraverij. Haar grootmoeder Anna Paulowna en tante Sophie hadden dit in 1842 ook gedaan. Achteraf zijn door fotograaf C.B. Broersma foto's gemaakt van Wilhelmina in dit kostuum en in de handel gebracht. Dit is waarschijnlijk een opdracht geweest met bemiddeling van de Friese bestuurders. Zij steunden vervolgens Broersma's aanvraag om het 'Koninklijke wapen' te mogen voeren.⁹⁵ Koningin Wilhelmina heeft alleen voor Broersma geposeerd in klederdracht. Er zijn ook trucagefoto's in omloop geweest van Wilhelmina in Zeeuwse klederdracht.⁹⁶ Emma stelde trucagefoto's niet op prijs, maar kon er juridisch weinig tegen uitrichten. Dankzij een haar toegezonden brochure wist zij voortijdig dat een trucagefoto in omloop gebracht zou worden waarop koningin Wilhelmina samen met koningin Victoria te zien was. De regentes protesteerde: 'de uitgave is Hdz niet aangenaam omdat zoodanige photographie naar het leven nooit is gemaakt'. De uitgever, kunsthandelaar Couvee in Den Haag, vernietigde coulant de gehele gemaakte oplage en kreeg in 1899 toestemming om de foto alsnog te gebruiken voor een gedenkboek: *Koningin Wilhelmina in haar openbaar leven*.⁹⁷

Uit de historische bronnen komt daarmee geen regentes naar voren die met opzet vernieuwend bezig was om draagvlak voor de monarchale staatsvorm te verwerven met propagandistische methoden. Eerder rijst een beeld op van een dynastiek georiënteerde regentes die reageerde op de publieke opinie in plaats van die te initiëren. Het is twijfelachtig of de regentes liberaal georiënteerd was. Zij was er zelfs trots op dat haar politieke opvattingen altijd onbekend waren gebleven. In 1929 benadrukte zij een bovenpartijdige opstelling die zij van huis uit had meegekregen en die ook volgens haar ook door Willem III was gedeeld. 'De Kroon stelt zich buiten geding. Wie vrijer staat tegenover de partijen, ziet goeds en fouten in elk van hen.'⁹⁸

De beschrijvingen van tijdgenoten doen vermoeden dat koningin Emma een belangrijke les van haar belangrijkste politieke adviseur, de conservatieve politicus J. Heemskerk in de praktijk wilde brengen: de soevereine vorst had 'vastheid van wil, indrukmakende en innemende vormen en voortdurende aandacht op de verschijnselen van het openbare leven' nodig. Bovenal was een vereenzelviging met het koninklijk gezag noodzakelijk. Op deze wijze konden volgens Heemskerk nadelige bijkomstigheden van het 'parlementarisme' bestreden worden: het 'onder den invloed van blinde partijschap, vooroordeel of bekrompen jaloezie' handelen van leden van de Staten-Generaal.⁹⁹ Na de dood van Heemskerk – de grote man achter de Wet op het regentschap van 1884 en de Grondwetsherziening van 1887 – werd de vicepresident van de Raad van State Emma's

⁹⁴ Vgl. Van Osta, *Het theater van de Staat*, 88. Huijsen, *Nederland en het verhaal van Oranje*, 88-93.

⁹⁵ Advertentie in *Leeuwarder Courant*, 12 april 1894. Vervolgadvertenties in dezelfde krant op 16 april 1894, 19 november 1894 en 22 november 1894. KHA E1b-IVb-6; KHA A47-X-11, no. 1991.

⁹⁶ Mieke Jansen, 'De nationale gedaante', in: *Oranje en de nationale streekdrachten* (Apeldoorn 2012) 8-13, alwaar 10-11.

⁹⁷ KHA A47-X-15, nummer 2455. Al eerder had Couvee een brochure gestuurd. Deze was zonder schrijven gedeponereerd: KHA A47-X-15, nummer 2405; A47-X-133. De foto op de brochure heeft een balk: 'om nadruk te voorkomen'. KHA A47-X-15, nummer 2494. KHA A47-X-15, nummer 2405; A47-X-133. Kepper, *Gedenkboek Koningin Wilhelmina in haar openbaar leven*, 214-215.

⁹⁸ Interview van W. van Itallie-Van Embden met koningin Emma, 'Op audiëntie bij H.M. de Koningin-Moeder', *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 9 januari 1929.

⁹⁹ J. Heemskerk, *De praktijk onzer Grondwet I* (Utrecht 1881) 103.

belangrijkste adviseur. J.W.M. Schorer was de enige kandidaat die acceptabel was voor de regentes. Zowel Heemskerk als Schorer maakte deel uit van de (gematigd) conservatieve stroming. Koningin Emma reorganiseerde de Hofcommissie bovendien, zo bleek in hoofdstuk 7, tot een adviserend en gedelegeerd uitvoeringsorgaan binnen het koninklijk huishouden. Opvallend is dat twee leden, erefunctionarissen met de titel van grootofficier, bleven zitten: de conservatieve politici Mr. M.W. baron Tour du Bellinckhove en Mr. R.J. graaf Schimmelpenninck van Nijenhuis. Beiden hadden Willem III gediend als minister; Schimmelpenninck was zelfs minister geweest in het roemruchte kabinet Van Zuylen-Heemskerk dat tussen 1866 en 1868 in conflict kwam met de Tweede Kamer. Uit hoofdstuk 5 bleek dat particulier secretaris De Ranitz zich niet met de politiek wilde bemoeien. Achter de schermen ventileerde hij eerder conservatieve dan liberale ideeën.¹⁰⁰

Ook zijn vraagtekens te zetten bij de stelling dat koningin Emma aansloot bij een tijdgeest die per definitie ‘burgerlijk’ was. Een goede historiografische definitie met werkbare criteria is voor de ‘burgerlijke cultuur’ van de negentiende eeuw niet te geven.¹⁰¹ Inmiddels heeft Jaap Moes bovendien met uitgebreid kwantitatief onderzoek de focus verlegd naar een ‘aristocratische’ top van de Nederlandse elite tussen 1848 en 1914. Binnen deze topelite werd op grote schaal dynastieke politiek bedreven. De Nederlandse aristocratische families wisten hun gelederen gesloten te houden dankzij hun huwelijkspolitiek, opleiding en onderlinge netwerken. Dankzij hun opvoeding en opleiding in familietradities werden de leden van de Nederlandse aristocratie van jongs af aan voorbereid op een bestuurlijke functie en het was de bedoeling dat de zonen in de bestuurlijke voetsporen van hun vaders traden. Uit belastingaanslagen komt een beeld naar voren van een aristocratie die via representatie liet weten dat zij een elite was: ’s zomers woonde men buiten, ’s winters in de stad. Als gevolg van de dubbele huishouding betaalden aristocraten relatief veel grondbelasting en personele belasting en dit droeg weer bij aan hun toegang tot bestuurlijke functies tijdens het censuskiesrecht. De leden hielden er zichtbaar een relatief weelderige levensstijl op na met een groot huis met veel deuren, vensters en brandhaarden, luxe meubilair, veel personeel en rijtuigen met paarden. Van een versmelting van de aristocratie en gegoede burgerij was tot 1918 daardoor nauwelijks sprake. Op zijn hoogst wisten leden van de welgestelde en machtige burgerij via een huwelijk binnen te dringen in het hechte en relatief gesloten familienetwerk van de aristocratie met zijn sterke standsbewustzijn en superioriteitsgevoelens. Koningin Emma sloot met haar dynastiek gekleurde handelingen dus juist aan bij een basishouding die bij de Nederlandse elite bestond. Eén ding mocht zij van de Raad van Voogdij niet, en dat was iets dat óók op grote schaal voorkwam onder de Nederlandse elite: op te grote voet leven en schulden maken.¹⁰²

Een ‘burgerlijke regentes’ zou met verve hebben ingespeeld op het beschavingsoffensief dat de liberale, met name stedelijke burgerij voerde om het volk in plebejische zin onder controle te houden.¹⁰³ Bewijzen zijn daarvoor niet in de onderzochte bronnen te vinden. Het is eerder waarschijnlijk dat koningin Emma geen onderscheid maakte, maar zich – in een orangistische traditie – trachtte te plooiën naar de wensen van alle onderdanen. Koning Willem III had zich in zijn regeringsproclamatie van 1849 op al zijn

¹⁰⁰ Zie zijn brieven aan De Savornin Lohman. NL-HaNA, A.F. de Savornin Lohman, 2.21.148, inv.nr. 707.

¹⁰¹ Vgl. de diverse bijdragen in de bundel *De stijl van de burger* (Kampen 1998) en het interview dat Jan Hein Furnée had met de samenstellers Henk te Velde en Remieg Aerts in een nadere special rond dit thema in *Groniek* 176 bis (2007) 163-182.

¹⁰² Moes, *Onder aristocraten*, 277-289.

¹⁰³ Vgl. Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en Nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) 121-162. Te Velde, ‘Oranje, koninginndag en het verloren verleden’, 184-185. *Vereeniging tot veredeling van het volksvermaak Amsterdam, 1871-1931* (Amsterdam 1931) passim. Oscar Westers, ‘Beschavingsoffensief of beschavingsstreven. De Rotterdamse Vereeniging tot veredeling van volksvermaken, 1881-1931’, *Rotterdams Jaarboekje 1999*, 337-366.

‘geliefde Landgenooten en Onderdanen van alle rangen en standen’ gericht. Koningin Emma liet het onderscheid in 1890 achterwege en richtte zich eenvoudigweg op ‘het Nederlandsche Volk’. ‘Volk’ had in de late negentiende eeuw nog de algemene betekenis van ‘de bevolking’. De antirevolutionairen en socialisten begonnen de term al te claimen voor de eigen achterban.¹⁰⁴

De conservatieve politicus J.W.M. Schorer was in zijn hoedanigheid van vicepresident van de Raad van State aanwezig bij de inhuldiging en inhuldigingsfeesten en maakte voor privégebruik dagboek aantekeningen. Hij gebruikte de term ‘volk’ duidelijk in algemene betekenis. De socialistische dreiging was blijkens zijn aantekeningen ook niet groot genoeg voor een koninklijk populariteitsoffensief. ‘Perfecte orde was overal, vrolijkheid maar geen baldadigheid hoegenaamd, en een werkelijk goede geest. Van de socialisten niets te merken. Deze hebben zich zeer stil gehouden, ten deele ook uit angst, want zij hadden niet veel moeten proberen. Het socialisme zit ons volk nog maar dunnetjes onder de oppervlakte en het zijn er maar enkelen, waar dat dieper gaat.’ Een aantal Kamerleden was daarom zo verstandig geweest om afwezig te zijn bij de inhuldigingsplechtigheid. ‘Enkele leden waren afwezig met kennisgeving en natuurlijk de socialisten, die door weg te blijven een bewijs hebben gegeven van tact. Protest dáár zou natuurlijk hoogst onwelvoeglijk geweest zijn, maar het is ook nog de vraag of zij in dat geval van eene goede reis zouden zijn gekomen. ’t Volk kent op het oogenblik geen praatjes op dit punt.’ Opvallend genoeg constateerde Schorer dat de publieke interesse voor de viering van de zeventigste verjaardag van Willem III in 1887 groter was geweest.¹⁰⁵

Koningin Wilhelmina richtte zich in haar inhuldigingstoespraak niet op het volk in plebejische, maar in algemene zin. Tot de verzamelde *volksvertegenwoordigers* in Verenigde Zitting bijeen sprak zij woorden die de proclamaties van zowel haar vader als moeder echoden: ‘Thans is de ure gekomen, waarin ik mij, te midden van mijne trouwe Staten-Generaal, onder aanroeping van Gods heiligen Naam, zal verbinden aan het Nederlandsche Volk, tot instandhouding van zijn dierbaarste rechten en vrijheden. Zoo bevestig ik heden den hechten band, die tusschen mij en mijn Volk bestaat, en wordt het aloude verbond tusschen Nederland en Oranje opnieuw bezegeld.’¹⁰⁶

Slot

In de door haar nagelaten archivalia ontbreken concrete aanwijzingen voor een met opzet vernieuwende rol van koningin Emma. Uit primaire bronnen komt een ander beeld bovendien: de koningin hield zich niet zozeer bezig met het ontwikkelen van een visie hoe het Nederlandse monarchale stelsel zich zou moeten ontwikkelen alswel met het bedrijven van dynastieke politiek. De regentes diende de dynastie Oranje-Nassau: de kostbare erfenis van de Oranjes, het Nederlandse koningschap, overbrengen van de ene op de volgende generatie en haar dochter zo goed mogelijk voorbereiden op het uitoefenen van aankomende taken als koningin. Koningin Emma beantwoordde waarschijnlijk om pragmatische redenen, maar ook gevoed door een orangistische dynastieke politieke ideologie aan vragen en behoeften van de onderdanen van haar dochter. Op detailniveau droeg koningin Emma een steentje bij aan het Nederlandse natiebesef en staatkundig leven. Dit was reeds de intentie van haar voorgangers. In de praktijk stootte koningin Emma juist mensen voor het hoofd omdat zij de coteriegeest binnen de Nederlandse elite, waar zij geïsoleerd van stond, niet altijd begreep. Als gevolg van een reorganisatie van het koninklijke huishouden sloot de regentes ook

¹⁰⁴ Vgl. Remieg Aerts en Henk te Velde, ‘De taal van het nationaal besef, 1848-1940’, in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland* (Amsterdam 1999) 391-454, alwaar 391-394, 403-408, 414-418.

¹⁰⁵ *Raadsman achter de troon*, 46.

¹⁰⁶ Op citaat bij: Kepper, *Gedenkboek. Koningin Wilhelmina in haar openbaar leven*, 322.

mogelijkheden tot constructief advies af vanuit de Nederlandse hofadel. Ook binnen de 'internationale der monarchieën' stond zij waarschijnlijk te geïsoleerd om vernieuwende ideeën op te doen. Uit de reconstructie via primaire bronnen komt een beeld naar voren van een realistisch in het leven staande vrouw die de beste bedoelingen had, maar oprecht niet altijd begreep wat men van haar wilde en daardoor soms tactische en strategische fouten maakte. De uitkomsten van een defensieve politiek en reacties op conflictsituaties zijn ten onrechte geduid als een poging om bewust de monarchie te moderniseren.